

Mark Fisher: Kapitalista realizmus

NINCS ALTERNATÍVA?

Ford. Tillmann Ármin, Zemlényi-Kovács Barnabás. Előszó: András Csaba. *Napvilág, Bp., 2020. 128 old., 1900 Ft*

„A válság megnyitotta a lehetőség-horizontot” – olvasható Mark Fisher rövidke könyvének zárófejezetében (117. old.). A brit kulturakutató szerző nem a napjaink világvárányára nyomán kibontakozó gazdasági, politikai és még ki tudja, milyen válságra utal, hanem a 2005–2006-os egyesült államokbeli ingatlanbuborék generálta, 2008-ban tetőző globális pénzügyi válságra. Kötete ugyanis, amelyben a *k-punk* oldalon közölt blogbejegyzéseit szerkesztette egybe, eredetileg több mint tizenegy éve, 2009 végén került nyomdába. A „lehetőség-horizont” megnyílása pedig arra vonatkozott, hogy a neoliberalizmus elkötelezett, baloldali bíráló a válságban megmutató rendszerhibákból tanulva lökést kaphatnak a baloldaliság újragondolásához. Kétségtelen, hogy ha nem túl gyorsan és tartósan is, de a baloldali kapitalizmuskritika – például a 2011-es Occupy Wall Street mozgalomé – köszönhetett egyet s mást a világválság nyomán láthatóvá váló deficiteknek. Az viszont már sokkal kétségesebb, hogy az elmúlt évtized beváltotta-e Fisher reményeit, vagyis a neoliberalis gazdaság- és társadalompolitika kudarcát felismerő baloldali kritikai gondolkodásban bekövetkezett-e a vágyott fordulat, vagy legalábbis hoztak-e eredményt az ebbe az irányba mutató kísérletek.

Talán ezért is nehéz fogást találni a kötetben, ami egyszerre előnye és hátránya. András Csaba értő, a szó legjobb értelmében kedvcsináló előszava, amely Fisher életútját és elméleti forrásainak összefoglalóját is vázolja, némi magyarázattal szolgál erre, amikor kiemeli, hogy a blogbejegyzések meghatározta

nyelv „tömör és ökonomikus” (8. old.). Hozzátehető ugyanakkor, hogy mindez a kevésbé komplex eszmefuttatásoknak is kedvez – sűrítetten a Fisher alkotta, csattanós szóösszetételekben. Ide sorolható mindjárt a *Kapitalista realizmus* cím is, amelyet a szerző bevallottan (és a fordítók jegyzetében kifejtetten, 36. old.) a Manfred Kuttner, Konrad Lueg, Sigmar Polke, Gerhard Richter és Wolf Vostell alkotta düsseldorfi művészcsoport 1963-as kiállításától kölcsönöz, ám többször felgöngyöltett meghatározásával és gyakori használatával elszakad tőle: nála ugyanis arról a központi gondolatról van szó, amely szerint a kapitalista realizmus nemcsak hogy „sikerrel érvényesítette »bizniszontológiáját«, melynek értelmében a *napnál is világosabb*, hogy a társadalomban mindent, beleértve az egészségügyet és az oktatást, úgy kell működtetni, mint egy vállalkozást” (37. old., kiemelés az eredetiben), hanem mindezt a valóság természeti törvényeként tálalja, s ekképp megdönthetetlennek és megváltoztathatatlanak tünteti fel. A kilenc esszé ezt a látéleletet részletezi változó hangsúlyokkal és fókuszpontokkal, főként a posztstrukturalizmus korifeusaira – Jacques Lacanra, a Deleuze–Guattari szerzőpárosra, Fredric Jamesonra –, valamint Alain Badiou és Slavoj Žižek politikaelméleti írásaira támaszkodva.

Miután Fisher a jamesoni *bon mot*-t átfogalmazva abból a szerinte kártékony belátásból indul ki, hogy „könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét” (16. old.), sort keríthet e tétel szétszálazására, hiszen a képzelet kapitalista gyarmatosítása egy sor jelenségben megmutatkozik. Ide sorolható múlt, jelen és jövő nivellálása, amely engedelmessé az áruvá válás logikájának, vagyis az „egyenértékrendszer[nek]”, bármit kiszakíthat történeti-társadalmi összefüggéseiből, és – megnevezve a marx–engelsi „kereskedelmi szabadság” látszólagos varázsával – ekképp üres jellé változtathat (19–20. old.). A tőke arctalan és totálissá vált munkálkodása azonban nem csupán bekebelezi, hanem egyenesen maga termeli ki „prekorporáció” útján (26. old., kiemelés az eredetiben) azt, ami

addig „felforgató potenciált hordozó tartalom[ként]” kivonhatta magát az ellenőrzése alól: vágyaink, álmaink és reményeink, amelyek első ránézésre ellenszegülhetnének a kapitalizmus úthengerének, valójában maguk is a tőkés termelés produktumai. A kritika, a lázadás a rendszeren belül marad, mi több, meg is erősíti – Kurt Cobain öngyilkossága, a hiphop, a *Live Aid* koncertsorozat és társai csakúgy, mint a társadalomkritikusnak tetsző képregények, messzemenően piacképesek, hiszen nyugodt lelkiismerettel fogyaszthatók; elhittetik velünk például azt, hogy a szegénység politikai elkötelezettség kívánó, rendszerszintű átalakítások nélkül felszámolható, ha időnként jótékonykodunk.

Fisher persze többre vállalkozik, semhogy megelégedjen a kor betegségének pusztá diagnosztizálásával. Segítségül hívja a valóság és a Valós közti lacani megkülönböztetést, amelynek lényege az ő értelmezésében az, hogy a valóság (esetünkben: a magát egyetlen, meghaladhatatlan valóságként feltüntető kapitalizmus) elfedi a Valóst (például az ökológiai válságot mint önnön termékét), amikor az etikus fogyasztást szorgalmazva saját fennmaradását biztosítja. Egy hatékony zöldpolitika feladata, hogy feltárja: „a kapitalizmus olyannyira nem az egyetlen »életképes« politikai-gazdasági rendszer, hogy éppenséggel kész elpusztítani a teljes emberi életteret” (39. old.). Hogy konkrétan milyen más rendszerű politika és gazdaság léphetne a helyébe, arról a szerző egyelőre nem nyilatkozik, hanem – mondhatni tipikusan fisheri gesztussal – még rátesz egy lapáttal, amikor a kapitalizmus apóriái közé sorolja a mentális betegségek elharpózását csakúgy, mint a bürokrácia túlbúrjánzását, majd e kettő látványos összefonódását detektálja a felsőoktatás működésében. A főiskolai-egyetemi hallgatók, akik nemcsak a rendszer pusztító erejével, hanem az ellene való lázadás hiábavalóságával is tisztában vannak (ez lenne a „reflexív impotencia”), a „depresszív hedonizmus” tüneteit produkálják, amennyiben az élvezetre törekvésen kívül semmire sem képesek. Ez Fisher szerint abból adódik, hogy

„megfeneklettek a fegyelmező intézmények szubjektumainak régi szerepe és a szolgáltatások fogyasztóinak új státusza között” (43. old. sk.). De nincs jobb helyzetben a tanár sem, aki kénytelen egyszerre megfelelni szórakoztató és fegyelmező szerepének. Ezen a ponton a szerző oksági kutakodásai némileg zavarba ejtő kanyarokat vesznek, és csak egy későbbi fejezetben térnek vissza a bürokrácia kérdésére: hogy a diákok mégis benn maradnak a felsőoktatásban, az szerinte a Deleuze által leírt adósfüggőség logikájára vezethető vissza, amely azt eredményezi, hogy a felsőoktatásban a tandíjak miatt eladósodás és felesleges – mert a munkapiaci igényekkel köszönőviszonyban sem lévő – tudást szerző hallgatók mindössze illúziókat kergetnek, miközben akaratlanul is maguk hajtják a felsőoktatás mókuskerekét. A diáklázadások pedig, amelyeket Fisher párhuzamba állít Soros György és Bill Gates „liberális kommunizmusával” – akik „a profit utáni telhetetlen hajszát ökológiai aggodalmakkal és szociális felelősségvállalással kombinálják” –, végső soron részét alkotják annak az „immobilizációs politikának”, amely a már bebetonozott struktúrák megőrzéséért küzd (51. old. sk.).

Eszmefuttatásainak ezen a pontján villant fel Fisher egy útmutatószerűséget ahhoz, hogyan verekedje ki magát a baloldal ebből a zsákutcából: „az ellenállás egy új nyelvét” kell megteremtenie anélkül, hogy a kapitalizmus, amely mesterfokon műveli az „új” termelését, bekebelezhetné (53. old., kiemelés az eredetiben). Amellett, hogy az olvasó berzenkedik a sommás, valamennyi dolgozót, diákot, tanárt, no meg a bürokrátákat, sőt olykor mindenkire egy kalap alá vevő kijelentések ellen, most arra számíthatna, hogy Fisher a posztstrukturalista nyelvés kultúraelmélet ide kapcsolható szerzőihez nyúl, hogy megidézze a performativitás Jacques Derrida, Wolfgang Iser vagy Judith Butler írásaiban kidolgozott modelljét, és javasolja lehetséges alkalmazásukat a baloldali politikai-kultúrpolitikai akciókban. Csakhogy ehelyett egy újabb, a neoliberalizmust ostorozó szakasszal gazdagodik az érve-

lés, majd jön Fisher tanácsa, hogy a szakszervezetek ne a bérharcra összpontosítsanak, hanem „a politikai terep elmozdításával” törődjenek. (55. old.). A javaslat kifejtését a szerző még késlelteti, mondván, előbb a posztfordizmus természetével kell tisztába jönnünk: itt újabb apóriákról szóló feljegyzések következnek, amelyekben Fisher filmes példákön szemléltetve sorolja többek között a folytonos alkalmazkodásra kényszerített munkások kizsigerelésének, a családok leterheltségének, a „munkakörnyezet kibernetizálásának” és a munkásmozgalom zsákutcás politikájának mechanizmusait, amelyek alaposan hozzájárulnak a már említett mentális betegségek elterjedéséhez. A romboló hatásokat szaporítja az „új bürokrácia” (67. old.) és a „menedzserializmus” „az ingujjas informalitás és a csendes autoritarianizmus keverékével” (69. old.), ami szerinte az önadminisztrációra kényszerített felsőoktatástól kezdve az önkormányzatokon át a vállalatokig csakis a számszerűsítés és a külsínpolírozás célját szolgálja, elvéve a szükséges időt és energiát a valós, tartalmi feladatoktól. Itt találkozunk Fisher blikkfangos nyelvi kreálmányainak egy további eklatáns példájával is, amelyet a fordítók a „public relations” rövidítésének találékony használatával ültettek át magyarra: „minden, ami rendi és állandó, elPRolog” lett abból a mondatból, amelyet Fisher a *Kommunista kiáltvány* angol fordításából vett át („*all that is solid melts into air*”, az *air* helyébe tett PR-ból lett „elpárolog”), ám így éppenséggel meg is forgatta Marx és Engels érvelését, hiszen náluk a rendiség és az állandóság megszűnése, bár a burzsoázia kényszeres újdonságtermelő működéséből ered, éppenséggel ennek köszönhető, ha „az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják lét-helyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat” (A Kommunista Párt kiáltványa [1844]. In: *Marx és Engels válogatott művei*, 4. k., Kossuth, Bp., 1981. 445. old.). Efféle derülő olvasatra kevéssé ad alkalmat Fisher könyve, ráadásul egy újabb szókreálmánnyal meglehetősen ingoványos terep-

re is lép: a PR-nak a kései kapitalizmusban tapasztalható öncélú és romboló elharapózását „piacsztálinizmusnak” kereszteli el (71. old.), felidézve Sztálin gigantomán fehér-tengeri csatornaépítési presztízsszerepét, amelyben a kapkodó tervezés és kivitelezés miatt legalább 25 ezer ember vesztette életét. Sőt a szerző később egyenesen egyenlőségi letesz a „létező kapitalizmus” és a „létező szocializmus” közé, mondván, mindkettőt a társadalmi elkötelezettség narratívája és mellette a „rendszerintű kegyetlenség és korrupció” működtette-működteti (76. old.). Felvetődhet a kérdés, hogy az efféle, történetileg meglehetősen önkényes egybeolvasásoknak van-e más hozadéka egy-egy mutató új fogalom bevezetésén túl, miközben többet veszít a vámon az olvasó, mint amennyit azzal nyerhetne a réven, ha Fisher például pontosítaná a neoliberalizmus, a késő kapitalizmus és a posztfordizmus fogalmát, amelyeket meglehetősen következtelenül alkalmaz.

Megoldási javaslatának kifejtését a továbbiakban is csak elodázza, és – a kórképet kiegészítve – két hosszabb feljegyzésben foglalkozik a digitalizálás kiváltotta, a múltat, a jelent és a jövőt tetszőlegesen váltogató jelhasználatunk minőségeivel, valamint a központnélküliség – kormányzást, gazdaságot, mindennapokat átható – következményeivel. A jelek és kategóriák behelyettesíthetőségével kapcsolatban Fisher a néhány filmes és szépirodalmi példával szemléltetett memóriazavart értelmezi annak látványos megnyilvánulásaként, hogyan csúszhatnak egybe a múlt- és jelenbeli valóságként, fikcióként vagy álomként tételezett tapasztalati síkok, aminek köszönhetően – az „ontológiai bizonytalanság állandósulásával” – a felejtés immár „alkalmazkodási stratégiává válik” (88. old.). Bár Fisher kiemeli a retrográd és az – új ingerek befogadására való képtelenséget jelölő – „anterográd” amnézia közti különbséget, és az utóbbi kollektív formáját nevezi posztmodern állapotnak, hirtelen, a következő mondatban az általában vett memóriazavar szolgál analóg módon magyarázattal a kapitalista realizmus rendellenes-

ségeire, miközben az álommunka, amely „az anomáliákat és ellentmondásokat konfabulált egésszé szövi össze”, a rendszer „zavartalan működését” magyarázza (93. old.). Könnyen lehet persze, hogy ezen a ponton érvelése – ha nem is szándékosan – a következő lépésben fejtegetett központnélküliség logikájának maradéktalan megvalósulását viszi színre, és ekképp némileg elveszíti az olvasót. Jóllehet az 1970-es évek óta a (metafizikai) középpont megszűnésének tétele nélkül elgondolhatatlan bármilyen, posztmodernnel foglalkozó elemzés, Fisher elsősorban az állam funkcióinak kiüresedését, a decentralizált, felelősségvárító, szubjektum nélküli bürokráciát érti rajta, és arra a kérdésre futtatja ki feljegyzését, hogy vajon „ki vagy mi képes személytelen struktúrákat szabályozni” (106. old.). Hasonló dilemmával szembesít Joseph Vogl szintén a pénzügyi világválság farvizén írt könyvében (*Das Gespenst des Kapitals*. diaphanes, Zürich, 2010.; angolul is: *The Specter of Capital*. Stanford UP, Stanford, 2014.), amely megvilágító erővel – és Fishernél meggyőzőbben – mutatja be a tőke és a pénzpiacok fikciótermelő működését, még ha nem vállalkozik is arra, amit Fisher eddig hébe-hóba sejtett, hogy a kórságra valamiféle felírható receptet nyújtson.

Erre Fisher csak könyve zárófejezetében kerít sort, ahol megteremti a „marxista Szuperdada” alakját, továbbgondolva a *Supernanny* című valóságshow gyermek–szülő, gyermek–pedagógus viszonyát korrigáló figuráját, aki véleménye szerint szubjektumként betölthetné azt a szubjektum és központ nélküli űrt, amely a kapitalista termelés és rombolás éltetője. Nem csupán „az lenne, aki határokat szab, és aki eljár az érdekünkben akkor is, amikor mi képtelenek vagyunk felismerni azt, hanem az is, aki nem fél vállalni efféle kockázatokat, aki mer építeni a különösre, és az az iránti éhségünkre” (114. old.). Nem egyértelmű, de Fisher vélhetően már ekkor is a „baloldalról” beszél, amelynek feladata szerinte, hogy alárendelje az államot a közakarathoz, miután feltámasztotta azt a nyilvánosság visszahódításá-

val és modernizálásával (115. old.), mert „az antikapitalizmusnak a Tőke globalizmusával saját, autentikus univerzalizmusát kell szembevetnie” (118. old.).

A könyv végére érve igazolódhat a sejtélem, hogy Fisher helyenként ugyan kiáltványyszerű kijelentésekkel operál, mégsem a konkrét tanácsok barátja, holott a nyilvánosság újraértelmezésének, egy új nyelv megteremtése iránti igénynek a megvalósíthatósága épp mai közállapotaink fényében megért volna még néhány gondolatot. A kötet a népszerűségét valószínűleg inkább szemléletes – bár történetileg több helyen sántító – példáinak, találékony – de megint csak vitatható – szóalkotásainak és a rendre hivatkozott szerzők ügyes parafrázisainak köszönheti. Popularitása azonban kortünetként annál tanulságosabb lehet.

TELLER KATALIN

Szende, Katalin: Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary.

Brephols, Turnhout, 2018. 416 old., € 100 (Utrecht Studies in Medieval Literacy 41)

Nyilvánvalóan nem csak a középkori európai városfejlődést jellemzi, hogy a városokban sok ember él, a nagyobb népsűrűség pedig intenzívebb társadalmi érintkezéssel, fokozottabb, gyorsabb kommunikációval, illetve jelentősebb adminisztrációval jár. Az azonban a középkor századainak jelleménye, hogy e kommunikáció közvetítő közege változik meg és lép át a szóbeliségből az írásbeliségbe – igaz, ekkor még alapvetően a papíralapú és kizárólag kézzel írott, tehát a könyvnyomtatás előtti szövegalkotásra gondolhatunk. Ennek a középkori városi írásbeliségnek a bemutatására vállalkozott a középkori Magyar Király-

ságban Szende Katalin, a Bécsbe kényszerített Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortörténeti Tanoszkének (Department of Medieval Studies) professzora, középkorkutató, várostörténész. Gazdag és a hazaihoz képest külföldön talán még jobban ismert munkásságának részösszegzése ez a kötet, amely a történelmi Magyarország XIII–XVI. századi társadalomtörténetének egy számunkra is csak félig-meddig ismert szeletét tárja fel.

Az angol nyelvű könyv a Marco Mostert, az utrechti egyetem professzora által gondozott sorozatban, az 1999 óta immár ötven kötetet megért Utrecht Studies in Medieval Literacy 41. darabjaként jelenhetett meg, amelyben az ún. gyakorlati írásbeliség (*praktische Schriftlichkeit, pragmatic literacy*) modelljét alkalmazó kiadványok (egyszerűs monográfiák és csoportos tanulmánykötetek) kaptak helyet. A gyakorlati írásbeliség egy angolszász területen kialakult, német földön adaptált, majd az 1990-es években elterjedő írástörténeti-diplomatikai eredetű megközelítés, amely Hajnal István úttörő, de külföldön visszhangtalanul maradt munkásságára is rimel. Az íráshasználat és az írásbeliség társadalmi vetületeit és következményeit vizsgálja a késő antikvitástól az újkor hajnaláig terjedő évszázadokban. E „társadalom az írásbeliségben” koncepció fontos megkülönböztető jegye, hogy visszafelé, a fennmaradt dokumentumok tükrében szemléli az őket létrehozó személyeket, csoportokat és intézményeket, ezért az írásbeli produktumok létrejöttének hátterét, társadalmi és kulturális okait kívánja feltárni. Például, hogy a szövegekben milyen társadalmi csoportok jelennek meg, ezek hogyan viszonyulnak az írásbeliséghez, avagy a szóbeliséghez, milyen mértékű az igényük az írásbeliségre, és földrajzilag hogyan oszlik meg az írásbeliség gyakorlata.

A szóban forgó utrechti sorozatban a középkori írásbeliség tágan értelmezett – a hagiográfia, oktatás-, jog-, médiatörténet, szociolingvisztika, vizuális kommunikáció vagy éppen az oklevél- és felirattan – tárgykörébe tartozó témákat felvonultató kötetek jelentek meg; a várostörténet,

céltotán a városi írásbeliség vizsgálata nem tűnik hangsúlyosnak. Ugyanakkor a középkori Nyugat-Európa kétségkívül sokkal urbanizáltabb térségei mellett részint tanulmánykötetekben, részint önálló munkákban Európa keleti „végei”, városai is képviseltetik magukat. Szende saját művét Agnieszka Bartoszewicznek a sorozat egy évvel korábbi, a lengyelországi középkori városi írásbeliséget vizsgáló 39. kötete mellé állíthatta.

A könyv címe ezzel együtt is további figyelmet érdemel, mert világosan kijelöli a munka kereteit és határait. Ami a városokat illeti, a „*cities*” helyett a „*towns*” használat – a szóhasználat fogalmi vetületein túl is – jelzésértékű. Egyrészt a középkori magyarországi városokra a nyugat-európai méretekhez, népességhez képest valóban csak a szerényebb „*towns*” megjelölés illik – még akkor is, ha ezek a „városkák” az egész királyság legnagyobb, legjelentősebb települései voltak. Másrészt munkájában Szende nem csupán a szabad királyi (tárnoki és személynői) városokat vizsgálja, hanem a királyi bányavárosokat és királyi földesúri településeket is, tehát egy tágabb csoportot – a Kubinyi András által megalkotott fogalommal szövege: a „királyi szabad városok” körét. Sőt, még egyes püspöki városokat, például Pécsét vagy a késő középkorra magánföldesúri mezővárossá váló települések némelyikét, például Vasvárt is bevonja vizsgálatába. Az elemzés időben a XIII. század közepétől a XVI. század közepéig terjedő három évszázadot öleli fel, a forrásviszonyok miatt mégis a XV. századi fejlemények, példák kapnak nagyobb figyelmet. Az „írott szó” címbeli szerepeltetése is hangsúlyos: nem pusztán „írásbeliségről” (*literacy*) lesz szó, hanem a szóbeli és nyelvhasználati kérdésekről is. A legfontosabb kulcsszavak azonban a cím elején állnak. Az angol *trust* hitel(esség)nek és bizalomnak egyaránt fordítható, ebben az összefüggésben akár úgy is mondhatjuk, hogy „megbízom valamiben, mivel számomra hiteles/(köz)hiteles” (vö. 9. old.). Az *authority* is többre tehető, a „tekintély” mellett jelenthet „hatáskört” is. A szavak illetően értelmezését a fogalmi kereteket is

tisztázó *Bevezetés* alapján bontja ki a szerző: a bizalom és tekintély/hitelesség a városi közösségek „hivatalos” írásbeliségének feltétele és oka, így válik lehetővé egy városi fejlődéstörténet megrajzolása és értelmezése. Szende Katalin ugyanis nem a városokhoz kötődő, városlakó társadalmi csoportok vagy közösségek mindegyikének szociológiai jellegű írástudását vizsgálja: ezt az adott kor-szaktól fennmaradt emlékek és források nem is tennék lehetővé, ezért nem veszi górcső alá a magán-, az egyházi, kolostori írásbeliség és a szépirodalom, illetve a városi könyvkultúra megszokott kérdéseit. „Csupán” a hivatalos, „hiteles” jogi írásbeliség termékeit, mégpedig a városigazgatás során a városi önkormányzat részéről keletkezett okleveleket, városi iratokat, városkönyveket találjuk itt. A mű ugyanakkor nem diplomatikai értekezés és nem hivatal- vagy igazgatástörténeti monográfia, hanem a késő középkori magyarországi városi írásbeli adminisztráció társadalomtörténeti összefoglalása.

Szende munkája a bevezetést és az összegzést, illetve a főszöveget megelőző (rövidítés- és ábragyegyzék) és követő járulékos részeket (a fejezetek okfejtését alátámasztó függelékben közölt adatsorok, a bibliográfia, illetve a Vadas András által összeállított, igen hasznos személy- és helynévmutató) leszámítva hat tematikus fejezetből áll. Noha a fejezetek mindegyikének alapszövege – ahogy Szende ezt fel is tünteti – 2004 és 2015 között különálló tanulmányként jelent meg angol, német vagy magyar nyelven, illetve fordításban, ezek jelentős mértékű átdolgozáson és bővítésen estek át. Az újraformázással, új szövegrészekkel és újabb szakirodalmi hivatkozások frissítésével olyan, jól szerkesztett narratívát kaptunk, amely elfeledtetni, hogy a fejezetek nem egyszerre íródtak. A tanulmányok ugyanis egyetlen téma különböző aspektusait világítják meg (vö. 3. old.), ráadásul a mértéktartó stílus és tudatos forráskezelés az elemzések egymás mellé illesztésével lehetővé tette a részművekből való építkezést. Minden fejezet végére újonnan írott, a fogalmi keretre visszautaló és a részfejezet címében is a

trust kifejezést visszhangzó részösszegzés került, miközben az esetleges ismétlődéseket sikerült kiküszöbölni, a szövegkohéziót erősítő fejezetközi előre- és hátrautalásokat megteremteni. A művet alapvetően lineáris olvasásra, és nem kézikönyvnek szánták, a fejezetek jórészt egymásra is épülnek. A mondanivaló befogadhatóságát fekete-fehér szövegközi képek, oklevél- és pecsétfényképek, illusztrációk, térképek, alaprajzok és grafikonok segítik. A tipográfia is igényes, jól áttekinthető, és kellően – tengerentúli szemmel talán egy kicsit túl bőségesen, de számunkra megnyugtatóan alaposan – jegyzetelt, és e lapalji hivatkozások is kellően átláthatók. A szerző a munkájához impozáns mennyiségű forrást és szakirodalmat használt fel. A bibliográfiában feltüntetett felhasznált irodalom nyelvilag négy nagyobb csoportra (angol, német, magyar és szlovák) oszlik; az elméleti és összefoglaló tételek angol és német nyelvűek, míg rész kérdésekben Szende inkább a magyar és a környező országok nyelvein megjelent tanulmányokra támaszkodhatott.

A szerző érzékelhetően a témában teljesen járatlan vagy legalábbis a közép-európai viszonyokban tájékozatlanabb olvasót képzel maga elé, és ezt egyáltalán nem is róhatjuk fel neki. A középkori magyarországi városfejlődés Árpád- és Anjou-kori szakaszát, a városi forrástípusokat és -viszonyokat, valamint a magyar és környező országokban folyó város-történeti kutatásokat bemutató első fejezet a szakirodalomban jártasabb magyar olvasó számára összességében kevés újdonságot tartogathat. Ugyanez igaz a városi írásbeliség megindulásának feltételeit, a királyi privilégiumleveleket, a hiteleshelyek lehetséges mintaadó szerepét, a városi pecséteket, továbbá a korai városi oklevelek szövegbeli megformáltságát és tartalmát tárgyaló második fejezetre is. Ez azonban nem von le Szende szintetizáló képességének értékéből: az általa e helyütt tömören összefoglalt részművek alapvetően fontosak, segítenek a fogalmak tisztázásában, és hozzájárulnak a további részletek megértéséhez. (Jellemző mozzanat a hiteleshelyek szerepének elmagyarázása a közjegyzőkhöz „szokott” kül-

földi olvasó számára, vö. 72–84. old.) A második fejezetben a városi kollektív identitás fogalmának kiemelése, és a jelenségek e köré csoportosított felvonultatása jó megoldás, ahogy a fejezet végi, *Trust in charters* (Bizalom az oklevelekben) című részösszegzés is ötletes és meggyőző.

From charters to books and back (Az oklevelektől a városkönyvekig és vissza) című harmadik szakasz a kötet legterjedelmesebb egysége. Egyúttal a városi jegyzők és főként a városkönyvek témájában a jelenleg elérhető legrészletesebb összefoglalás, amellyel Szende egy Majorossy Judittal közösen publikált korábbi tanulmányát formálta újra és bővítette ki érdemben. E fejezet a tömeges írásbeli rögzítés feltételrendszerét és plasztikus jellemzését nyújtja: a városi kancelláriák kialakulásával és a városi jegyzők alkalmazásával, a pergamen helyett a papír XIV. századi magyarországi gyors elterjedésével, illetve ezt követően a városkönyvek (a pecsételéstől is közhitelűnek számítók, a városvezetés előtt vagy általa intézett ügyeket rögzítő regisztrumok) felfektetésével és tematikai csoportosításával ismeret meg. A városkönyvek tematikai sokszínűsége, az adminisztráció fejlődésével és bonyolultabbá válásával párhuzamosan, a vegyes tartalmú feljegyzések mellett vagy helyett a külön gazdasági, bírósági, végrendeleti és adásvételi ügyeket rögzítő tematikus kötetek kialakítása és használata Európa-szerte megfigyelhető jelenség, de a téma magyarországi vonatkozásai eddig a nemzetközi kutatásban nem kaphattak kellő hangsúlyt. A fejezet a céhek írásbeliségét, illetve a városi krónikákat, pontosabban a Szepességen kívül ezek hiányát felvillantó rövid kitekintésre is alkalmat ad.

Ugyancsak fontos és friss szemléletű a negyedik, *Language and literacy* (Nyelv és írásbeliség) című fejezet. Ebben a szerző a „soknyelvű és sokszokású” Magyar Királyság ugyancsak „soknyelvű” – kifelé latin, befelé, a belső ügyintézésben népnyelvi, írásban főleg német nyelvű – városainak sokoldalú nyelvhasználatát vizsgálja. Szende szemléletes példákkal világítja meg a városi nyel-

vek társadalmi rangját és írásbelileg bevett voltát, a különböző nyelvű városlakók érintkezési formáinak írásos tanúságait, a városi adminisztráció nyelvhasználatát és a külvilág felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok nyelvi vonatkozásait. Kitér a népnyelvi prédikációra és pasztorációs igényekre is. A magyarországi városok késő középkori etnikai sokszínűségét, szociolingvisztikai jelenségvilágát jellemezve joggal mutat rá, hogy ezt a többnyelvűséget a kor embere teljesen természetesnek tartotta, másrészt, hogy az írásbeli többnyelvűség, a népnyelv(ek) írásbeli használata Magyarországon a középkor végéig többé-kevésbé városi sajátosság volt.

A zsidók és keresztények közötti írásbeliséget taglaló ötödik fejezet („*in cartula scribere faciat*” – *The Uses of Writing between Christians and Jews*) kissé elkülönül az előzőektől. Az olvasó esetleges feltételezésével ellentétben nem egy divattéma kidomborításáról van szó: a kötetbe szervesen beépülő szakasz önmagában is jelentős mondanivalóval rendelkezik. Kétségtelen, hogy zsidók csak a legjelentősebb magyarországi városokban teleped(het)tek meg, és zárt kolóniákat alkottak, saját szent nyelvvel, a héberrel, kifelé pedig a németet és a latint használták. Az együttélés és a zsidókra vonatkozó törvényi előírások azonban már a korai időszaktól kezdve magukkal hozták az írásba foglalást – mint a kapcsolatokat egyszerűsítő és szabályozó eljárást – a keresztény felekkel folytatott interakciókban. A városi írásbeliség az ezek során keletkezett különleges dokumentumok bemutatásával együtt válik teljessé.

A tematikus fejezeteket a *From Charters to Archives* (Oklevelektől a levéltárakig) című hatodik rész zárja le. Az elnyert városi kiváltságok kezdettől fogva ösztönözték a városokat oklevelek megőrzésére. A fokozatosan terebélyesedő városi írásbeli adminisztráció pedig nemcsak a városházák, hanem ezek részeként a városi levéltárak felállítását is igényelte. A téma egyúttal alkalmat nyújtott a szerzőnek, hogy a dokumentumok újrahazsnosításának kérdését is bemutassa: miként kerültek be a már nélkülözhető iratok egyes

soproni városkönyvek kötéseibe – tömítőanyagként.

Mindezek után jutunk el az *Összegzéshez*, amely az eddig megismert témák elismérlése helyett új szempontokkal gazdagít: a téma egészét időbeli aspektusában, fejlődési ívként láthatjuk viszont. Szende ennek felrajzolásához Darina Lehotská szlovák várostörténésznek a pozsonyi városi kancellária fejlődéséről szóló, a magyar kutatásban egyáltalán nem ismert tanulmányát (Vývoj bratislavskej mestskej kancelárie do roku 1526. *Historické Štúdie* 4 [1958], 222–274. old.) adaptálhatta. Ennek megfelelően a magyarországi városi hivatali írásbeliséget öt „lépcsőjét”, azaz egymásra épülő fokozatát különböztette meg, amelyek időbeli megjelenése, megszilárdulása városról városra változott ugyan, sorrendjük azonban mindenhol azonos volt.

E modell szerint a közösségi írásbeliség lehetőségét és kereteit a városi privilégiumlevél teremtette meg, amit a saját pecsét használata is elősegíthetett. Ez az első lépcsőfok az 1250/1260-tól 1330-as évekig terjedő időszak fejleménye. Ezáltal vált lehetővé jogi tények önálló írásba foglalása, azaz a saját oklevéladás, amelyhez egy idő után harmadik lépcsőfokként a saját városi jegyző alkalmazása, illetve a városkönyvek felfektetése járult. Előbbi az ügyforgalom, utóbbi a belső adminisztráció növekedésének jele. Mindez a városi kancellária létrejöttéhez vezetett, amely a legjelentősebb magyarországi városokban a XIV. század első felétől az 1380-as évekig terjedő időszakban nyerte el szervezeti formáját. Negyedik lépcsőfokként következik a népnyelv alkalmazása a városi adminisztrációban, legkorábban a XIV. század első felétől, majd ötödikként a városi iratanyag rendszerezett megőrzésének, archiválásának igénye, tehát a városi levéltár megszervezése, ami együtt járhatott a városháza kialakításával, és a legjelentősebb magyarországi városokban általában a XV. századra következett be.

A fejlődés Nyugat-Európához képest persze – ahogy Szende Katalin Gent, Augsburg, illetve kontrollként a lengyel városok példájával érzékelteti (330–332. old.) – megkésített vagy

serényebb volumenű, ami éppen a kisebb népességkoncentrációból, az alacsony népsűrűségű, alulurbanizált térség jellegéből adódik – de összességében mégiscsak egy nagy, összeurópai folyamat része.

A téma illetően tálalásán persze nyilván lehet vitatkozni. A közös jegyeket és a nagy összefüggéseket keresve sok részlet eljelentéktelenedhet. A tiszta várostörténetre számító olvasó hiányolhatja, hogy egyértelműen kimondva nem derül ki, miben különbözik a városi jogi, „hivatalos” írásbeliség a középkori Magyarország többi (királyi kancelláriai, megyei, egyházi stb.) íráshasználatától. Am nem is ez volt Szende munkájának célja. A mű az olvasni tudást szintén nem tárgyalja, pedig az írás és írástudás csak az érem egyik oldala, és értelmét veszti, ha a fogadó oldalon nem tudnak olvasni. Márpedig a kettő viszonya mutathatná meg igazán az írás társadalmi intézményesültségét. A szerző védelmében azonban erre is találhatunk érvet. Az olvasás elsajátításának vizsgálatához ugyanis más forrásokra lenne szükség, de eljuttatott megjegyzéseken és esetleges elszigetelt példákön, mint a céhszabályok ünnepélyes alkalmakkor történő felolvasásáról szóló adatokon kívül gyakorlatilag nem is nagyon állnak rendelkezésre e források.

Valójában a téma kivágata nem igényli további szempontok beemelését, és az olvasóban a könyv végére nem is marad hiányérzet. Ebben nagy szerepe van a szöveg nyelvi megformáltságának. Szende nemcsak ír angolul, hanem az angolszász stílusregiszttert, retorizáltságot, látásmódot is magától értetődően, természetesen alkalmazza. Ezt azért is fontos kiemelni, mert saját szubjektív tapasztalatom szerint az angol nyelv önmagában nem „csodaszer”: ha nem hozzáillő a gondolatmenet és gondolkodásmód, a mégoly lényeges eredmény is mondanivaló is könnyen elsikkadhat. Itt azonban még a „kötelező körök” sem minősülnek tölteléknek, minden állításnak, nyelvi fordulatnak megvan a (nem csak stilisztikai) szerepe. A gondolatmenet az egyes egységekben kellően változatos formákba rendeződik; az induktív és a deduktív tárgya-

lásnak és érvelésnek is van helye. A példákat Szende jól válogatja össze, egy-egy jellemző eset kiemelésével kellően sikerül megmozgatnia a szöveget. Fontos megjegyezni, hogy a magyar viszonyok nem elszigetelten állnak: Szende a megfelelő pontokon rá-rámutat a birodalmi német, németalföldi és francia területek, a szomszédos osztrák vagy éppen a cseh és lengyel városok hasonló viszonyaira, jelenségeire, értelmezve ezzel a magyar városi jelenségekről tett állításait.

Összességében megállapítható, hogy Szende Katalin az elsősorban nyelvi akadályok miatt megközelíthetetlen magyar várostörténeti kutatások egy fontos témájáról adott világos áttekintést. Munkájának eredményeként végre megjelent egy jól használható, angolszász módon megírt, ezért a globális szellemi vérkeringésbe is remélhetőleg bekerülő könyv a középkori magyar városfejlődés írásbeliségéről. Ezt rajta kívül itt és most aligha tudta volna más megírni...

LAKATOS BÁLINT

Molnár Péter: Garázda Péter sorsdöntő évei

Irodalomtörténeti füzetek 182., 2019., 238 old. (<https://www.reciti.hu/2020/5833>)

A késő középkorral foglalkozó magyar kutatókat meglepetésként érthette Molnár Péter kötete: a középkortörténész korábban elsősorban a politikaelmélet történetével és a középkori államelmélettel foglalkozott, és most egy irodalomtörténeti sorozatban publikálta kötetét, ráadásul egy olyan történelmi figuráról, akit a szakmabeliek szűkebb körén kívül csak kevesen ismernek. Ki is volt Garázda Péter? E retorikus kérdésre az olvasó itt egy rövid, precíz választ várhatna, de Molnár munkája is arról szól, milyen nehéz erre a kérdésre akár megközelítőleg is pontosan megfelelni. A magyar humanizmus kutatás jelentős szerzői közül többen próbálták összefoglalni tevékenységét Ábel

Jenőtől kezdve V. Kovács Sándoron át Marianne Birnbaumig (Eugen Ábel: Petrus Garázda, ein ungarischer Humanist des XV. Jahrhunderts. *Ungarische Revue*, 3 [1883], 21–32. old.; V. Kovács Sándor: Garázda Péter. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61 [1957], 48–62. old.; Marianne D. Birnbaum: An unknown Latin poem probably by Petrus Garazda, Hungarian humanist. *Viator*, 4 [1973], 303–310. old.; legutóbb C. Tóth Norbert – Molnár Dávid: Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat? *Magyar Könyvszemle*, 132 [2016], 1–13. old.; Molnár Dávid: A Sevillai kódex ‘Petrus Garazda’-verséről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120 [2016], 67–71. old.)

Születésének és halálának időpontja is bizonytalan, annyit tudunk bizonyosan, hogy nyitrai nagyprépost lett 1474-ben, ezenkívül „javadalomhalmozó egyházi” volt, hiszen Esztergomban és Pécsen is felbukkan kanonokként. Fennmaradt két rövid humanista latin epigramma, amelyet hozzá lehet kapcsolni, azonban egyáltalán nem biztos, hogy ő írta őket: az egyiknek az értelmezése problematikus (erről szól a kötet egyik exkurzusa is), a másik pedig saját sírfelirata – amelyről a műfaj sajátosságai következtében egyáltalán nem állíthatjuk bizonyosan, hogy ő maga írta. Ezenkívül egy Lorenzo de’Medicinek írt levele maradt fenn 1471-ből. Ennek ellenére a humanista „hálózatokban” gyakran forog a neve: hivatkoznak rá Itáliában, epigrammát címeznek neki (Ugolino Verino, Callimachus Experiens és talán Janus Pannonius is), leveleket írnak hozzá (Bartolomeo Fonzo), könyvek tulajdonosaként bukkann fel. A nagy Guarino fia, Battista Guarino egyenesen azt írja neki egy epigrammájában, hogy egymás minden írását kölcsönösen elsőként olvasták el, amikor együtt tanultak. Ennek ellenére a kutató összbenyomása az Garázda Péterről, hogy próteuszi figura: bárhol járunk utána a részleteknek, mindenhol az derül ki, hogy a kutatás álláspontja feltételezéseken alapul, és semmi sem úgy van, vagy nem teljesen úgy van vele kapcsolatban, ahogy a korábbi szakirodalom rekonstruálta.

Molnár Péter e helyzet miatt nem könnyű feladatot tűzött maga elé, amikor erről a tünékeny humanistáról monográfiát szándékozott írni. A szakirodalom szokásos eljárása forráshiány esetén, hogy a hiányzó foltokat más életpályákból ismert párhuzamokkal, nagyobb történeti folyamatokba beillesztéssel igyekszik pótolni, a fennmaradt, de önelentmondó adatokat pedig feltételezésekkel próbálja koherenssé tenni. Molnár célkitűzése nem más, mint hogy ezeket a szakirodalom által – nagyobb részt az elmúlt egy évszázadban – egymásra halmozott feltételezéseket lehátssa Garázda alakjáról, és csak a fennmaradt forrásokból kiindulva állítsa össze, mi az, ami bizonyosan tudható róla. Más, forrásadottságokban szerencsésebb országok történeti kutatásában talán mikrotörténeti kutatás lehetne az, ami ebben a Garázda Péter-kötetben a „historiográfiai légvárak” lerombolásának sorozata.

A szöveg kronológiai rendben halad a Garázdával kapcsolatos szakirodalmi megállapítások felülvizsgálatában és kiegészítésében. A revíziós célkitűzésnek megfelelően az eredmények jelentős része negatív, és minden egyes fejezet a nem túl terjedelmes Garázda-életmű körül létrehozott erőszakos kontextualizálások (vagy a szerző által használt kifejezéssel: légvárak) korrekciójára irányul. A korrekciók részben a friss szakirodalom kritikus összegzésén, részben pedig új eredményeken alapulnak. Így, a kötet fejezeteinek sorrendjében haladva, sor kerül Garázda Péter szűkebb pátriájának revíziójára, ahol Pálosfalvi Tamás kutatásai nyomán (Vitézek és Garázdák. *Turul*, 86 [2013], 1–16. old.) egyértelművé vált, hogy a szlavóniai származás feltevése tarthatatlan, és a család minden bizonnyal Tolna déli részéről, a Bonyhád melletti Apar – ma Aparhant – környékéről származik.

A második fejezetben a szerző tüzetesen megvizsgálja az Egyetemi Könyvtárban őrzött görög evangelistarium bejegyzéseit, amelyekben Garázda neve frivol kontextusban kerül elő: rosszul használt görög betűkkel írott latin szövegben az szerepel, hogy Garázda szereti a nőket,

gyűlöli az ördögöket, és ezért Pozsegára küldik a rosszlányok megszámlálására. Az eddigi szakirodalom Garázda személyes együttműködését feltételezte a kódex megszerzésében, és akár a hibás görög bejegyzések létrehozatalában is, Molnár viszont „az inkriminált bejegyzés szerzőjéről” azt állítja – véleményem szerint helyesen –: „csak annyi biztos, hogy a pécsi püspök környezetében élt” (32. old.). Valóban, nehéz lenne a tragikusan rossz görög helyesírást Janusnak, a Garázda-ellenes életet pedig Garázdának tulajdonítani, hacsak nem öniróniával van dolgunk. Ugyanilyen óvatossággal bánik Molnár Péter a Janus-versekben említett Petrusok azonosításával: a három Petrusra írt Janus-epigramma címzettjei közül egyiket sem tartja egyértelműen Garázda Péterrel (sem a hazai kutatás másik gyakori jelöltjével, Váradi Péterrel) azonosíthatónak, viszont azt sejteti, hogy a három Péter-epigramma címzettje azonos lehet. Én még ebben sem lennék bizonyos, ahogy például a Guarino-iskolában Pálhoz címzett versekkel kapcsolatban is csak sejtés lehet, hogy nem egy „szalmabábuval” vitatkozik a költő, hanem a szintén ott tanuló Paweł Lasocki lehet a címzett (lásd Jankovits László: *Accessus ad Ianum*. Balassi, Bp., 2002. 62. old.). Az egyik – korábban Garázdával is azonosított – Petrus esetében felmerülhet Petrus Podocatarus (Pietro Podocataro) személye, mivel az epigramma egyértelművé teszi ciprusi származását: Janus úgy nem hozott neki semmit a Duna mellől, ahogy Petrus sem saját szülőföldjéről, Ciprusról. Ismeretes, hogy Zrednai („Vitéz”) János váradi környezetében egy jóval későbbi tudósítás szerint felbukkant a ciprusi Filippo Podocataro (e történet forráskritikájáról lásd tanulmányom: *Origin Narratives: Pier Paolo Vergerio and the Beginnings of Hungarian Humanism*. *Hungarian Historical Review*, 8 [2019], 3. szám, 480. old.). Filippo és két testvére, Lodovico és Carlo szintén Guarino tanítványa volt, nagybátyja, Pietro Podocataro pedig gyakran megfordult Itáliában követként. (Róla lásd: Rudt de Collenberg – Weyprecht Hugo: *Les premiers Podocataro:*

recherches basées sur le testament de Hugues [1452]. *Thesaurismata*, 23 [1993], 130–82. old.; Miriam Rachel Salzman: [Re]constructing aristocratic religious identities in 15th century Cyprus. In: Falko Daim et al: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge: Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen 2: Menschen und Worte*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 2018. 342. old.) Bizonyosságról azonban ebben az esetben sem beszélhetünk, ahogy sok más esetben sem, ha Janus epigrammáinak kapcsolati hálózatát akarjuk feltérképezni.

A Mátyás-kor politikatörténetét illetően a kötet talán legfontosabb célkitűzése a Zrednai János-féle 1471-es összeesküvés revíziója, legalábbis ami kultúrpolitikai jelentőségét illeti. Kubinyi András már felhívta rá a figyelmet, hogy a másodlagos, panegirikus célú források (jelen esetben Lodovico Carbone Ernusz Zsigmond szájába adott beszámolója, miszerint Mátyás ezt követően majdnem eltiltotta alattvalóit az itáliai tanulmányoktól) nem megbízhatók, hiszen egyrészt az összeesküvés után is tanultak magyarok Itáliában, másrészt az összeesküvők közt alig volt itáliai tanultságú. Molnár Péter azzal egészíti ki Kubinyi Andrást, hogy Jóannész Argüropulosz elmaradt magyarországi útjáról is kiderül: nem az összeesküvés felszámolása volt távolmaradásának oka, hanem egyszerűen a Rómába költözés sokkal nagyobb karrierlehetőségeket kínált számára az új pápa, IV. Sixtus, volt iskolatársa alatt.

Ehhez a fejezethez kapcsolódik a *Mátyás haragja* címet viselő exkurzus, amely módszerében némiképp eltér a többi, forráskritikai jellegű kutatástól. Molnár Péter célja itt is a kritikai revízió, de nem annyira a források „kreatív” felhasználását, hanem inkább a Mátyás körüli mítosz-épitést illetően. A fejezet célkitűzése hasznos, ily módon összegzően még talán nem olvashattuk a Mátyás haragjával, kegyetlenségével kapcsolatos történeteket, és Molnár Péter felsorolása valóban meggyőző bűnkatalógusnak hat. Ez a rész azonban módszertanilag kívánivalót hagy maga után: objektív

mércével nyilván sose fogjuk megtudni, mennyire volt környéken Mátvás király Vlad Ţepeşhez, II. Mehmedhez vagy Alessandro de' Medicihez képest. Kiterjedt egodokumentumok (magánlevelek, önéletírás, saját szerzésű fiktív szövegek) híján egy pszichológizáló, pszichohistóriai megközelítés megalapozottsága is megkérdőjelezhető lenne. Ezek a kegyetlenségi narratívák egy olyan mentalitástörténeti kutatás keretébe ágyazva tudnák elveszíteni anekdotaszerűségüket, amely a kegyetlenség szemantikáját sokkal jobban megvizsgálná (lásd pl. Daniel Baraz: *Medieval Cruelty: Changing Perceptions, Late Antiquity to the Early Modern Period*. Cornell UP, Ithaca, 2003.), és így objektívabb képet adnának a kegyetlenség narratíváinak a társadalmi szabályozásban betöltött szerepéről, mint amennyire „Mátvás haragjáról” általuk valaha is helyes benyomást kaphatunk.

Nem elhanyagolható feladat a bizonyosan humanista orientáltságú Garázda kódexeinek feltérképezése sem. Itt az utóbbi évek megélelénkült kodikológiai és művészettörténeti kutatásai (különösen Pócs Dániel rekonstrukciója Handó György könyvtáráról [*Ars Hungarica*, 2016. 309–338. old.] és Zrednai János, illetve Janus Pannonius címerhasználatával kapcsolatos meglátásai, ez utóbbi itt idézve a 114. oldalon) teljes mértékben meghaladottá teszik Csapodiné Gárdonyi Klára korábbi megállapításait Zrednai János könyvtáráról. Ezen a téren fontosak Molnár Péter új észrevételei arról, hogy a ma Münchenben található három Livius-kódex még Zrednai János életében, vagy csak Johann Beckensloer idején került-e Esztergomba. Az első kódexben talált cédulán korabeli írással szereplő nevek és jegyzetek minuciózus elemzésével a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a cédula nem készülhetett Zrednai János életében, tehát megkérdőjelezhető az is, eljutott-e hozzá valaha a Garázda Péter által közvetített Livius-szállítmány.

A kötetet három, Garázda Péter „köszöntő” verséről, a Garázda-sírfelirat keletkezéséről és Garázda sosemvolt „kései” itáliai látogatásáról

szóló exkurzus zárja, amelyek kitekintést adnak az életpályára.

A részletkutatások eredményeinél talán fontosabb a kötet módszertani tanulsága. V. Kovács Sándor egyik feltevésének cáfolatakor Molnár Péter ezt így fogalmazza meg: „Egy – önmagában nem túl jelentős – historiográfiai légvár végleges szétosztásának célján túl az indokolhatja a V. Kovács Sándor ötletének cáfolatára szánt terjedelmet, hogy az irodalomtörténész által a rendelkezésére álló források nem éppen teljes körű és elmélyült vizsgálatára alapozott eseménytörténeti rekonstrukció olyan szemléleti keretbe ágyazódik, mely a hazai humanizmus kutatásában korábban eléggé általános volt, ám olykor még mostanság is tetten érhető. Eszerint az egymással intellektuális kapcsolatban – az adott esetben ráadásul rokonságban is – álló humanisták közti összeköttetések olyan szoros érzelmi kapcsolatot jártak volna együtt, ami a V. Kovács Sándor tanulmányából fentebb idézett megfogalmazás alapján magyarázná, hogy egy szó szerint életveszélyes politikai akció előtt az ország két főpapja – a szervezkedés oszlopai – a távolsággal és a kockázatokkal nem törődve értesítik terveikről Itáliában tartózkodó – hierarchikus szempontból jóval alattuk álló – »szellemi társukat.« (47–48. old.) Így Molnár Péter Garázda-monográfiájának végeredménye nemcsak egy Garázda-életrajz, hanem egy módszertani tanulmány is. A kötet folyamatosan azt a kérdést teszi fel, hogy meddig mehet el a kutató az asszociatívan összekapcsolható adatok által alátámasztott történeti rekonstrukcióban. A magyar középkor forrásszegénysége hozzászoktatta történészeinket és irodalmárainkat, hogy gyakran minimális utalásokra, indirekt bizonyítékokra, elhallgatásokra hivatkozva fogalmazzanak meg pozitív állításokat, és állítanak fel hipotéziseket. Molnár Péter egyetlenegy figura esetében veszi ezeket rendkívüli akribiával revízió alá. A kötet tanulsága, hogy az összkép több esetben cáfolja, mint ahányban megerősíti ezeket a szekunder adatok alapján felállított hipotéziseket. Ez teszi tanulságossá Molnár Péter kötetét azok számára is, akiket nem fog-

lalkoztat közelebbről egy alig ismert humanista munkássága.

KISS FARKAS GÁBOR

Borbély Gábor – Schmal Dániel (szerk.): Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény

*L'Harmattan, Bp., 2019., 389 old.,
3990 Ft*

Skolasztikus szöveggyűjteményt szerkeszteni nehéz, olyat pedig, amellyel mindenki elégedett volna, valószínűleg lehetetlen. Aki olyasmire vállalkozik, mint Borbély Gábor és Schmal Dániel saját válogatása (magyar nyelven az első), annak már az elején több nehéz kérdésre kell válaszolnia.

Az első az, hogy érdemes-e egyáltalán *skolasztikus* – és nem *középkori* – szöveggyűjteménnyel kísérletezni. Középkori filozófiai szöveggyűjtemény természetesen számtalan létezik a világban, skolasztikusra azonban kevés példa akad, elsősorban az időbeli határok meghúzásának nehézségei miatt. Természetesen a középkor határai is vitathatók. Ahogyan Fred Robinson, az Amerikai Középkori Akadémia elnöke egyszer ironikusan megjegyezte, kezdjük 395-tel, 410-zel vagy 476-tal, és zárhatjuk 1453-mal, 1492-vel vagy 1517-tel, nem is beszélve az ennél önkényesebb kerek évszámokról: „Számos szakmunka, amelyet olvastam, egyszerűen kijelenti, hogy a középkor 1500-ban ért véget, feltehetőleg szilveszter éjszakáján” – tette hozzá (Fred C. Robinson: *Medieval: The Middle Ages. Speculum*, 59 [1984], 4. szám, 750. old.). A skolasztika esetében azonban a határok még képlekenyebbek.

A „skolasztikus” – ahogyan a szerkesztők is leszögezik – természetesen nem a „középkori” szinonimája, annál jóval tágabb kört fog

át. Kezdetre ugyanakkor nehezen tehető korábbra, mint maguknak az „iskoláknak”, vagyis a középkori egyetemeknek a megalapítása, de mivel az ott tárgyalt problémák és tárgyalásuk módszerei aligha érthetőek a megfelelő előzmények nélkül, általában minden hasonló szöveggyűjtemény és monográfia kénytelen visszahátrálni a keresztény filozófia és teológia kezdetéig, ha ugyan nem egészen a Szentírásig. A jelen kötet például egy Ágoston-szöveggel indít, ahogyan a magyar nyelven elérhető egyetlen történeti bevezetés, *A skolasztikus teológia története* (Ulrich Leinsle munkája, Osiris, Bp., 2007.) is Ágostonnal kezd a tárgyalást. A történet vége ugyanakkor jócskán az újkorba nyúlik: a szöveggyűjtemény a XVII. század végéig terjedő időszakból is tartalmaz szövegeket, Leinsle pedig még a XVIII. századból is idéz szerzőt, sőt egyesek (például Battista Mondin: *La metafisica di san Tommaso d'Aquino e suoi interpreti*. ESD, Bologna, 2013.) szerint a skolasztika – legalábbis egyfajta skolasztikus tomizmus – története máig sem ért véget.

A szerzők kiválasztására még vizsgatérünk, de már itt beleütközünk abba a – második – kérdésbe, hogy az előzményeket és az utóhatásokat tekintve meddig érdemes elmenni: vagy még pontosabban, érdemes-e olyan szerzőkkel is foglalkozni, akik a szerkesztők szerint sem skolasztikusok (hiszen Ágoston még nem, Leibniz pedig már nem sorolható ide), ám mégiscsak bekapcsolják a skolasztikus filozófiát egy tágabb filozófiatörténeti összefüggésbe. Ahogyan a könyv bevezetése is kiemeli: „A válogatás alapvető szempontja az volt, hogy a szövegek olyan problémákat reprezentáljanak (természetesen az adott szerző megoldási javaslataival együtt), amelyek meghatározók voltak a skolasztika teljes időszakában, és jelentősek maradtak az újkori filozófiai és teológiai hagyomány számára is.” (9. old.)

Persze vitatható, hogy egyetlen Ágoston-, illetve Leibniz-szöveg alkalmas-e erre, de ennél is fontosabb a harmadik kérdés: nevezetesen, hogy mit kezdünk a filozófia és a teológia összefonódásával, amelyre

a fentebb idézett mondat is utalt. A kötet címe ugyan *Skolasztikus filozófiai szöveggyűjtemény*, de mint a bevezetés is jelzi, a fordítások „filozófiai és teológiai egységek” hű visszaadására törekcsenek, és valóban, a kötetben szereplő írások jelentős része kifejezetten teológiai jellegűnek tűnik: *Az istenlátásról; A vallásos hitről és a bizonyítható teológiai állításokról; Az a priori istenérvek cáfolata; A fideizmus ellen; Istenérvek; Negatív teológia; Az isteni tökéletességről; Az istennevekről; Az istenlátásról; A gondviselésről; Isten oksági szerepéről; Isten előretudásáról, eleve elrendeléséről; Istennek a világ teremtésével kapcsolatos tudásáról; Isten megismeréséről önmaga, valamint a tőle különböző dolgok vonatkozásában; A szabad akarat és az isteni gondviselés összhangjáról; Az isteni megismerésről vagy A rossz eredetéről*. Ez csaknem fele az összes írásnak, ami jól szemlélteti, hogy a skolasztika esetében igen nehéz elválasztani egymástól a szerzők filozófiai és teológiai munkásságát, bár továbbra is kérdés, hogy a teológia ilyenkor a filozófia részeként, egyfajta Istenről filozofálásként értelmezendő-e, vagy pedig a filozófiától elkülönülő, önálló diszciplínaként. A kötet címe mint ha az elsőt feltételezné, a bevezetésben szereplő „teológiai és filozófiai” megkülönböztetés viszont inkább a másodikat. Akárhogy legyen is, a szerkesztési elvek abban az értelemben világosak, hogy a skolasztikus gondolkodást a középkoron túlnyúlóként értelmezik, de semmiképpen sem kívánják kiterjeszteni a XVII. század utáni fejleményekre; az előzményekre és az utóhatásokra pedig csak röviden utalnak; a szövegeket pedig nem osztályozzák a filozófia vagy teológia diszciplináris (a skolasztikus szerzők esetében némiképp mesterséges) elválasztásával. Ami nem azt jelenti, hogy a korabeli egyetemeken ne tekintették volna a teológiát külön tudománynak, csupán azt, hogy a teológiai fakultásokon legalább annyit foglalkoztak filozófiával, mint a szó szoros értelmében vett teológiával.

Ami a szerzők kiválasztását illeti, ugyanilyen nehéz mindenkit kielégítő megoldást választani. Természetesen bárki sorolhatja a kimaradókat: egye-

sek joggal hiányolhatják Albertus Magnust (elvégre mégiscsak ő volt Aquinói Tamás mestere, a *doctor universalis*) vagy Bonaventurát, aki Borbély Gábor szerint is kora egyik legjelentősebb ferences teológusa volt (lásd Aquinói Szent Tamás: *Az értelem egysége*. Szerk. Borbély Gábor. Ikon, Bp., 1993. 27. old.). De ugyanígy felvethető lenne Alexander Halensis neve is, aki az elsők között kommentálta Petrus Lombardus *Szentenciáit* a párizsi egyetemen, vagy Aegidius Romanusé, aki korának egyik legbefolyásosabb szerzője volt, maga is Aquinói Tamástól tanult, de metafizikájában és ismeretelméletében számos ponton túllépett mesterén. (Erről lásd például Concetta Luna munkáit az 1980–1990-es évekből.) Ha pedig a XIV–XV. századig ugrunk előre, ott van Ingheni Marsilius, Nicole Oresme vagy Gabriel Biel, és a sor tetszés szerint folytatható.

Mindez azonban csak annyit jelez, hogy a skolasztikus hagyomány jóval gazdagabb annál, mint ahogy sokan még ma is feltételezik, és összes jelentős képviselőjét ugyanúgy lehetetlen egyetlen kötetben szerepeltetni, mint bármely más filozófiai (vagy teológiai) hagyományét. Amit nehezebb megindokolni, az a válogatás aránytalansága, elsősorban Aquinói Tamás szövegeinek túltengése. A gyűjteményben 39 írás szerepel, amelyek közül 17, tehát az összesnek majdnem a fele (a 32 középkori forrásnak pedig több mint a fele) a *doctor angelicus* munkája. Olyan középkorászok, mint John Marenbon, már évek óta hangsúlyozzák, hogy mindez azt a téves illúziót kelti, mintha Tamás lett volna a középkor – vagy esetünkben a skolasztika – legmeghatározóbb gondolkodója, és nem pusztán egyike a legfontosabbaknak, legjobb esetben is csupán „az első az egyenlők között” (vö. John Marenbon: *Why we shouldn't study Aquinas: the annual Aquinas lecture given at Maynooth University in March, 2017*. https://www.academia.edu/32902867/Why_we_shouldnt_study_Aquinas). Még ha a hatástörténet felől tekintünk is vissza a középkori skolasztikára, el kell ismernünk, hogy Tamás mellett – aki a domonkos és a jezsuita rend-

ben persze mindvégig kétségtelen népszerűségnek örvendett – az újkori filozófiára legalább ekkora hatást gyakorolt Duns Scotus, aki a válogatásban csupán egyetlen szöveggel szerepel, vagy Ockham, aki négygel (és ezzel máris ő a második helyezett az Aquinói mögött). Nagy öröm ugyanakkor, hogy a holtversenyben harmadik helyezettek között olvasható Nicolaus de Ultricurcia és az ő két, Bernardusnak írt levele, amelyek alapján később hol középkori Hume-ként, hol a modern szkepticizmus előfutáraként jellemezték (lásd Tóth Zita Veronika: Ockham és Ultricurcia: a középkori és az újkori szkepszis. *Elpis*, 2 [2007], 116–138. old.), vagy Robert Holcot, akinek a *futurum contingense*kről (jövőbeli esetleges dolgokról) írt értekezései valóban a skolasztikus filozófia legizgalmasabb fejezetei közé tartoznak. Azon persze megint hosszan lehetne vitatkozni, hogy a „kései” vagy „második” skolasztika négy szerzője (Domingo Bañez, Luis de Molina, Gabriel Vázquez és Francisco Suárez) sok-e vagy kevés, vagy hogy a francia Antoine Arnauld egyáltalán idetartozik-e, de fogadjuk el, hogy a válogatás az válogatás, és a szerkesztés implicit elvei szerint ők inkább közvetítő szerepet játszottak a középkori és újkori filozófia között.

Ami egyébként a közvetítő szerepet illeti, a szöveggyűjtemény tudatosan korlátozódik a metafizika, az ismeretelmélet, a lélektudomány és a filozófiai antropológia egyes kérdéseire: etikáról alig, politikai filozófiáról pedig egyáltalán nem esik szó. A magam részéről ezt hiánynak érzem, és nem értek egyet azokkal, akik szerint „e területeken az újkor valóban új utakat keresve sokszor tudatosan szakított a régivel” (lásd Bakos Gergely recenzióját az itt tárgyalt kötetéről, *Vigilia*, 86 [2021], 1. szám, 75–76. old.). Ha valahol, hát a politikai filozófia területén ez biztosan nem igaz: elméletben és gyakorlatban egyaránt egyenes út vezetett a vegyes kormányzat középkori elveitől a hatalommegosztás modern koncepciójáig, a természeti törvény fogalmától a természetes jogokig, vagy akár az ellenállási jog deklarálásától a társadalmi szerződés elméletéig (lásd

Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Osiris, Bp., 2002. 154. old.).

De mindez talán már felesleges szórszállhasogatás. Egyetlen szöveggyűjtemény sem lehet teljes, de arra, hogy ráébredsen bennünket a skolasztikus gondolkodás sokszínűségére és termékenységére, a jelen kötet nagyon is alkalmas. A célja is valószínűleg az, hogy filozófiai kurzusokon, az egyetemi oktatásban felhasználható legyen, és ha csak annyit ér el, hogy a skolasztika eggyel előrébb lép ezen a téren, már hálásnak kell lennünk. Talán feltűnt, hogy a fordításról, a terminológiáról, a magyar szövegek színvonaláról eddig szót sem ejtettem: épp azért, mert ilyen szempontból a szöveggyűjtemény rendkívül világos és egységes. Azt persze nem állítanám, hogy olvasmányos, mert a skolasztikus szövegek – definíciójuk szerint – nem is töreksenek ilyesmire, de aki veszi a fáradságot, hogy elmélyüljön bennük, azt komoly intellektuális élménnyel (már majdnem azt mondtam, élvezettel) fogják megajándékozni.

NYIRKOS TAMÁS

Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból

Kiállítás a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ rendezésében

A felszámolt egykori magyar állami műemlékvédelem székházában, a budavári Táncsics Mihály utca 1-ben, amelybe a háborús károk helyreállítását és a szükséges átalakításokat követően 1971-ben költözött be az akkor Országos Műemléki Felügyelőségnek nevezett intézmény, 1971 és 2012 között számos kiállítást rendeztek. Az udvar földszint fölötti lefedésével kialakított aula eleve kiállítások számára alkalmasnak épült: az egykori körfolyosó konzoljainak

közeiben káposztzó rudakat helyeztek el, a két fehér márvánnyal burkolt középpillér pedig a mennyezeten kívül egy tágas, jól megvilágítható vitrint is tartott. (Ez utóbbit az ezredforduló után egy műemléknek nem igazán mondható átalakítás során – a modernizáció jelszavával – hivatalvezetői döntéssel eltüntették, a kiállításoktól függetlenül is értelmetlen lyukat vágva az eredetileg alaposan átgondolt tér áramlásába.) Az 1980-as évektől a pince egyik középkori eredetű, boltozatos terében is lehetett kamarakiállításokat rendezni.

A rendelkezésemre álló kiállítási katalógusok és a meghívók, a műemléki publikációk híryanagái, valamint az emlékeim alapján a négy évtized alatt másfél száznál biztosan több bemutatónak adott helyet a székház, és legalább nyolcvan további tárlatot tudtam összeszámolni a vidéki kirendeltségek épületeiben, más helyszíneken, mi több, nem is egy földrészen – a valós szám közelítheti a háromszázat. Hosszú időn át a kiállítások többségét a műemlékvédelmi intézményrendszerhez kapcsolt Magyar Építészeti Múzeum munkatársai rendezték Budapesten és a székesfehérvári kirendeltségen – katalógusaik egy része ma is fontos forrásközlés. Egyesesen úttörő publikáció a szocreál építészetnek szentelt három kiadvány – az elsőnek a címlap-tipográfiája, illetve a kiállítási installáció egy ironikus része 1992-ben kicsit „kiverte a biztosítékot”, és a program majdnem az intézményi öncenzúra áldozatául esett.

A későbbiekben egyre több tárlatra került sor a műemlékvédelem nemzetközi kapcsolatai jegyében – a Táncsics utcába külföldről érkező bemutatók ellentételezéseként az itteni kiállítások eljutottak a külföldi társintézményekhez, a magyar váraknak szentelt vándorkiállítások, valamint a szlovák műemlékvédelemmel közös tárlatok beutazták Európát. Egyre több lett a fotókiállítás – az intézményi „demokratizálódás” keretében nemcsak a fotóműterem hivatásos műemlékes fényképei, de például műemléki felügyelők és hatósági munkatársak is rendezhettek kiállítást.

A leglátványosabb, legemlékezetesebb programok közé tartoztak az új

székházba költözést követően, 1972-ben százéves, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2012-es felszámolása idején már 140 éves múltra visszatekintő műemléki gyűjtemények anyagaiból összeállított bemutatók. Ehhez azonban kemény munka vezetett. A művészettörténeti köztudatba kerülve először a gyakran a későbbi helyreállítások következtében nem kis részben hitelüket veszített középkori falfestmények eredetibb állapotát őrző, látványos akvarellmásolatok, a hatalmas fényképezőgép-ládák 30×40 cm-es üvegnegatívjainak részletgazdag felvételei, a historizáló terlapok és korai műemlékfelmérések grafikai remekei jelentek meg a nagy középkori, majd kora újkori kiállításokon, nemcsak forrásdokumentumként, de már önálló műalkotásként is. Ez azonban csak a jéghegy csúcsát jelentette – a tervtár, fotótár, irattár anyagainak zöme, bár jórészt beletárolva és többé-kevésbé megfelelő körülmények között, de ismeretlenségbe burkolózva várta felfedezését.

A műemlékvédelem 1992-es átszervezésekor – az 1957-ben létrehozott Országos Műemléki Felügyelőség szakhatóságából hatóságga alakítása és átnevezése Országos Műemlékvédelmi Hivatallá – az addigi Tudományos Osztály főosztálya bővült (ez létszámában is megmutatkozott), ezen belül pedig a műemléki gyűjtemények kezelésére hivatott részleg csoportból önálló osztállyá alakult. Vezetője, a művészettörténész Gransztóiné Györffy Katalin már az 1980-as évek második felétől ambíciózus programot hirdetett, amelyhez megnyerte az intézmény vezetését. Már 1990-től OTKA-támogatásra is sikeresen pályázott, de legfőképpen fellelkesítette a gyűjteményekben dolgozó szakembereket. Monografikus kiállítások születtek Hollenzer László (1870–?) műemlékes fotografus alkotásaiból (Plank Ibolya, 1990), Petrik Albert (1876–1916) századfordulós budapesti fényképeiből (Lászlóné Laár Erika, 1993), a művészettörténész Gerecze Péter (1856–1914) óriási forrásértékű felvételeiből (Bakó Zsuzsanna Ildikó, 1993), *A szentek fuvarosa* címmel a művészettörténész

Divald Kornél (1872–1931) addig kéziratban maradt felső-magyarországi topográfiaja alapján bemutatott, az eperjesi családi műterem hagyományaira építő, 1900–1919 között készült Divald-felvételekből (Cs. Plank Ibolya, 1999). A tervtár anyagaiból *Az örökség hagyományozói címmel* két rajztanár, Könyöki József (1829–1900) és Myskovszky Viktor (1838–1909) műemlékfelméréseit mutatták be (Gransztóiné Györffy Katalin és Váliné Pogány Jolán, 2000). Valamennyi kiállításához készült katalógus, az utolsóhoz csak Könyöki műemléki leírásainak és rajzainak feldolgozásával. Myskovszky születésének 160. évfordulója alkalmából viszont Szlovákia és Magyarország műemléki hivatala 1998-ban Kassán és Bátfán négynapos konferenciát rendezett, az előadások a következő évben közös kiadványban jelentek meg, a felvidéki rajztanár nagyszámú felmérési rajzának reprodukciójával együtt. Könyöki József pozsonyi rajzait a szlovák fővárosban is kiállították (2001).

A kezdetben egyszerűbb kiadványok egyre gondosabb tipográfiával és nyomdai kivitelben jelentek meg. A Divald-kiállítás és katalógusa a kiállítások kategóriájában egyenesen elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága Opus Mirabile díját, amelyet az év legjobb művészettörténeti teljesítményeinek elismerésére 1995-ben alapítottak. A közölt fényképek magas esztétikai értékéhez méltó volt az Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Építészeti Múzeum közös, az 1927–1950 közötti időszak modern építészeti fotóját bemutató *Fény és forma* kiállítást kísérő katalógus (Cs. Plank Ibolya, Hajdú Virág és Ritoók Pál, 2003, 2010², angol nyelven is). A tárlatot 2001–2010 között tíz helyszínen, 2003-ban a Múcsarnokban, hat alkalommal külföldön (Franciaország, Finnország, Hollandia, Ausztria, Németország, Lengyelország) is bemutatták.

A nagyszabású kiadványok nem csupán a képi források közlésére törekedtek. Divald topográfiai kéziratának és Könyöki műemléki törzslapjainak kritikai apparátussal magyarozott kiadásai jelezték, hogy

megindult a műemléki könyvtár kéziratának és a tudományos irattár iratanyagának rendezése, feldolgozása is. Bardoly István elkészítette a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872–1881 közötti irattárának teljes kéziratgyűjteményét (az anyag kiadásra vár), egész tanulmányországban fordult a műemlékvédelem történetének egyes csomópontjaihoz, és az intézmény kutatói közül többen is részletes intézménytörténeti tanulmányokhoz használták fel a gyűjtemények anyagait.

A magyarországi műemlékvédelmi gondolat születése a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kassán és Eperjesen 1846-ban rendezett vándorgyűléséhez kötődik, Henszlmann Imre (1813–1888) itt hívta fel a szakemberek és a hazafiak figyelmét a kassai Szent Erzsébet-templom kiemelkedő fontosságára és rossz állapotára – ennek következtében adta ki a Magyar Tudományos Akadémia a következő évben felhívását a műemlékek védelme érdekében. A vándorgyűlés 150. évfordulóját 1996-ban az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a magyarországi műemlékvédelem első évszázadát bemutató, a műemléki gyűjtemények anyagaira és az addigi kutatási eredményekre alapozott, Gransztóiné Györffy Katalin által rendezett kiállítással ünnepelte. Az ehhez kapcsolódóan kiadott, *A magyar műemlékvédelem korszakai* című tanulmánykötet (Bardoly István és Haris Andrea szerkesztésében) azóta is hézagpótló, egyetemi tankönyvként máig használt szakkönyv. A kiállítás rendezője így fogalmazta meg benne a munka ars poeticáját: „A gyűjtemények napjainkig topografikus rendben, műemlékek szerint tartották nyilván a rajzokat és fotókat, így nagy nehézséget jelentett egy-egy építész, művészettörténész, fényképész tevékenységének a feldolgozása. Néhány évvel ezelőtt [...] beindult, alkotókra összpontosító kutatás és az informatizált nyilvántartás lehetővé tette a műemlékvédelem történetének másfajta megközelítését, amely nem az emlékekből kiindulva, hanem a műemlékvédő személyiségén keresztül próbálja feltárni ezt a folyamatot. A kiállítás anyagának válogatásánál,

amely elsősorban [...a műemlékvédelem] gyűjteményeiből származik, arra törekedtünk, hogy bemutassuk azt az önkéntes társadalmi tevékenységet, amely a műemlékvédelem első évszázadában olyan erőteljesen érvényesült, s különösen az emlékek számbavételében, lajstromozásában, feltárásában jelentős eredményeket ért el.” (235. oldal)

A gyűjteményi forrásfeltárás egyik fontos terepe volt a műemlékvédelem történetiségét hangsúlyozó kutatói szemléletmód érvényesülésének. Párhuzamosan zajlott azzal a műemléki épületkutatás („falkutatás”) módszerének korábbi kidolgozásán és érvényre jutásán (Dávid Ferenc) alapuló gondolkodással, amely a műemléket – az épületet – mint saját történetének alapvető forrását határozta meg, hangsúlyozva az eredeti anyagi szubsztancia részletes dokumentálásának és megőrzésének elsődlegességét a rekonstrukciók vágyképeivel szemben. Ezek a műemlékvédelem-történeti kutatások jól beleillettek az ezredforduló körüli évtizedek magyarországi művészettörténetében általános tudománytörténeti vizsgálódások körébe. Ennek a folyamatnak az egyik letéteményese az MTA Művészettörténeti Intézete volt, de kivette a részét belőle a Magyar Nemzeti Galéria, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, és természetesen az egyetemek, ahol egész sor, a témakörbe illeszkedő szakdolgozat és doktori disszertáció született.

A gyűjteményi program azonban nem csupán „magasröptű” elemzések, kutatások lehetőségeinek megteremtését jelentette. A műemléki kiállítások, publikációk nem lehettek volna lehetségesek a kiterjedt leltározási, informatikai és állagvédelmi-restaurálási tevékenység nélkül. Aprólékos munkával rögzítették az évszázados üvegnegatívok pergő felületeit, savmentes csomagolásba helyezték a kényes felvételeket, egyúttal az öngyulladásól is fenyegetett filmeket megfelelően hűtött térbe helyezték, megtisztították a falképmásolatok akvarelljeit, és eltávolították a rajzok szeléről a közelmúlt rongáló-pusztító modern anyagait („cellux”). Ha minderre nem került

volna sor, a műemlékvédelem állami szervezetének 2012 óta folyó leépítése során három és fél évre bezárt gyűjtemények munkája nem indulhatott volna újra olyan zökkenőmentesen, ahogy az 2019–2020 folyamán szerencsésen megtörtént.

A gyűjteményeket 2016 májusában zárták be a Tánacsics Mihály utcában. A Kárpát-medencében páratlan, a folyóiratokkal együtt vagy 60 ezer kötetet számláló szakkönyvtárról, a több mint 700 folyóméternyi (közel 50 ezer db) felmérési, terv- és kutatási, régészeti és restaurátori dokumentációt, továbbá 120 ezer rajztartalmazó műemléki tervtárról, a 400 ezer felvételt őrző – az üvegnegatívoktól a digitális felvételekig terjedő – fényképtárról, valamint az irattárról van szó, amely kihelyezett levéltári egységként az intézményes műemlékvédelem 1872-ben kezdődő, teljes történetét magában foglalja (az utóbbi gyűjtési időszak 1992-ig terjed). Anyaguk az első világháború végéig tartalmazza a történeti Magyarország teljes területének emlékeire vonatkozó addig összegyűjtött dokumentumokat is. Vagy kétévnyi intézményi hányattatást követően az anyagok a még meglévő munkatársakkal együtt a Magyar Művészeti Akadémia fenntartásába kerültek, együtt az Építészeti Múzeummal. A közös vezetés alá helyezett, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ névre keresztelt intézmény 2018 decemberében az angyalföldi Jász utcába települt (XIII., Budapest, Jász utca 33–35.), ahol egy bérelt irodaházban 2020 elején meg is nyithatta kutatótermeit a tervezők, restaurátorok, művészettörténész, régész, építészettörténész kutatók előtt. A helyszín nem rendelkezik ugyan a budai Várnegyed patinájával, de elegendő a hely, megfelelő a bútorzat, kifogástalanok a raktározási körülmények, mindent el lehetett helyezni, és neki lehetett látni az utóbbi években felgyülemlt hátralék leltározásának, rendszerezésének (például az egykor volt Műemlékek Állami Gondnoksága nagyszámú dokumentációja, valamint több műemléki szakember hagyatéka is ide került).

Amikor végre minden rendeződni látszott, a kiállítások hagyományának felújítására is elérkezett az idő. Az eredmény alapján ezt legalább annyira várták az intézmény régebbi, tapasztalt munkatársai, mint a fiatalabb generációnak a munkába bekapcsolódó képviselői. Az első kiállítás csoportmunka eredménye, az intézmény Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztálya jegyzi. Az épület földszintjén a könyvtári és fotótári kutatóterem előtt lévő helyiség és a bejárati előtér egyes részeit tették alkalmassá a tárlatok befogadására – a megnyitóra 2020. szeptember 18-án, a vírus jegyében előzetes regisztrációval és maszkban került sor. (A Tánacsics utcából az új helyre mentett, kapuőrzőként hasznosított oroszlán – eredeti kőelem az Országház déli kőtornyáról – is maszkkal védte a látogatók egészségét.) A hely nagyjából az egykor kamarakiállításokhoz használt Tánacsics utcai pince méreteivel egyezik – a látványos bemutatókra is alkalmas egykori aulához semmiképpen nem mérhető. Előnye viszont, hogy mindenki, aki az épületbe belép, találkozik vele: egyik-másik tábló, vitrin, dokumentum óhatatlanul is a személe kerül.

Az 1996-os, egyszerre programadó és a program már végrehajtott részeinek eredményeiről beszámoló nagy tárlat képe természetesen nem lebeghetett a rendezők szeme előtt, a mostani kiállításban azonban megvan az összképhez egy kisebb bemutatók sorozatán keresztül eljutó, többéves új program lehetősége. Jelen tárlat témája – „Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból” – elsődlegesen maguknak a gyűjteményeknek a történetére helyezi a hangsúlyt, az intézményesülő műemlékvédelem 1872-es megalakulásától 1890-ig. Az elsődleges cél a bemutatkozás volt: a gyűjtemények munkatársai a hosszas zárvaratás után újra kívánják pozicionálni magukat és új intézményüket – felvenni az elejtett fonalat, népszerűsíteni a gyűjtemények anyagait és az ott folyó munkát. Ennek érdekében most valamennyi gyűjteményrész látványos dokumentumokkal, tárgyakkal, műalkotásokkal vette ki részét a kiállításból.

Az előtérben nem művészi színvonalával, inkább nagyobb méretével tűnt ki egy igényes tipográfiájával egyébként kora jellegzetes termékének számító plakát. A mostani tárlat rendezői ezzel 140 évvel korábbi „kollégáik” példájára utaltak, az 1880-ban a műemlékek rajzi felméréseiből rendezett kiállításra: „A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága a hazai műemlékekről felvett rajzokból a képzőművészeti társulat sugáruti 79. számú épületében kiállítást rendezett, melynek megtekintésére a hazai cultura iránt érdeklődő közönséget tisztelettel meghívja.” Az, hogy a műemlékvédelem a „hazai cultura” része, manapság sajnos sokkal kevésbé tűnik nyilvánvalónak, mint a 19. századi hőskorban. Nem az 1880-as bemutatkozás volt egyébként az első. A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága – majd az 1881. évi műemléki törvény (korabeli törvénytári kiadását ugyancsak szerepeltették az egyik vitrinben) megszületésével Műemlékek Országos Bizottsága – jelen volt már 1879-ben a székesfehérvári, majd 1885-ben a budapesti Országos Kiállításon is. 1896-ban a Millenniumi Országos Kiállításon a történeti főcsoport keretében a rajz- és fotógyűjtemény reprezentatív válogatással jelentkezett, az 1900. évi párizsi világkiállításon pedig az ott szereplő műemléki szervezetek közül egyedül a magyarországi aranyérmest is kapott.

A mostani kiállítás plakátja – és a leporelló címlapja – az erdélyi Csíkmenaság (Armășeni, Románia) római katolikus temploma szentélyboltozatának részletét mutatja, a hálóboltozat cikkelyeiben Borbálát, Katalint és más szenteket ábrázoló falképekkel. A fényképet 1890-ben Huszka József rajztanár, az erdélyi falképek szorgalmas feltárója és kutatója készítette, akinek felvételeit már a kortársak is sokra értékelték. Azt, hogy akkoriban a rajz/akvarell mellett átállhattak a fényképdokumentációra, a kiállítás szervezői a most bemutatott kezdeti időszak záróéveként, korszakhatárként értékelték: az addig rajzra koncentrált dokumentációs módszerrel szemben 1889/90-re esett a fényképezés szélesebb körű áttérése, a hiva-

tal fényképezőgépet is vásárolt, és az 1880-as évek második felében lezajlott generációs váltással helyzetbe hozott ifjabb munkatársak (Czobor Béla, Möller István) beletanultak a használatába.

Csikmenaság temploma, falképeivel együtt, archív fotókon és vízfestményen egyaránt megjelent a kiállításon, ahol a korszak más, sokkal kevésbé pontos, egyenesen idealizált falfestés-dokumentációs módszereit is megismerhette a látogató. A felvidéki Zseliz (Želiezovce, Szlovákia) római katolikus templomának falképei különleges témájuk miatt is figyelemre érdemesek – itt, a kiállításon Wennes János ugyancsak 1890-ben készült, alig ismert – először nemrég publikált – másolatai pontosságukkal és technikai megvalósításuk színvonalával meg sem közelítették Huszka produkcióját, tudományos értékük azonban az azóta elpusztult részletek megörökítésével így is jelentős. Minden szempontból kiemelkedő alkotás viszont Storno Ferenc 1873-ban készült, nagyméretű akvarellmásolata a nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt, Románia) evangélikus templom Kálvária-falképéről. A Kárpát-medence egyik legnagyobb méretű, 1445-ös évszámmal keltezett középkori falképét éppen ennek a másolatnak a segítségével lehet akár nemzetközi kiállításokon is bemutatni.

A festészet emlékanyagának nem csak monumentális alkotásait dokumentálják a műemléki gyűjtemények. A műemlékvédő bencés Rómer Flóris hagyatékából kódexek és címereslevelek miniatűrűinek színes másolatait is ki lehetett állítani, amelyeket ő maga készített. A többek között a corvinakutatásban is fontos szerepet játszó Rómer jól példázta azt a komplex szemléletmódot, amely az akkoriban még nem teljesen szétváló régészet és művészettörténet műemlékvédelemben játszott szerepét jellemezte. Kortársa és hivatali pályatársa, Henszlmann Imre – mindketten az 1880-as évek végén leköszönő intézményalapító generáció prominensei – is jól rajzolt: a tárlaton éppen a Rómerről készített portréja igazolta ezt. A kassai Szent Erzsébet-templomról 1846-ban kiadott, rézmetszetekkel

díszített kötete (*Kassa városának ó német stíli templomai*. Pesten, Landerer és Heckenast Könyvny., 1846.) az első magyarországi művészettörténeti monográfia, egyben a magyar műemlékvédelem születésének dokumentuma is. Most a műemléki könyvtár vitrinjében állították ki, együtt egy „életrajz” kis cédulával, amely Henszlmann „megintését” örökíti meg könyvtári elmaradása okán, egy évvel 1888-as halála előtt. Ugyanúgy a Tudományos Irrattár őrzi, ahogy a budaszentlőrinci pálos kolostorrom ásatásainak támogatására 1847-ben felvett fizetési ívet is. A könyvtár anyagának gyűjtése egyébként az Ideiglenes Bizottság 1872-es megalakításával egyidejűleg megindult, a kiállításon ezt az 1874-ben beletárolt kiadványok jegyzéke, egy 1875-ös könyvkötői és egy 1879-es könyvkereskedői számla, valamint a Henszlmann megintésének évében felvett leltárkönyv jelezte.

Önmagában a viszonylag kis számú tárgy, dokumentum, rajz és fénykép – bármennyire érdekesek és/vagy szépek is – nem alkotna a közönség számára értelmezhető egészet, szükség volt a folyamatok hivataltörténeti összefüggéseinek bemutatására is. A falra helyezett szöveges tablók – néhány további illusztrációval gazdagítva – némileg párhuzamba állították a műemlékvédelem társadalmasításának XIX. századi programját legalább azzal az óhajjal, hogy a mi korunkban – amikor hasonló átfogó vízióról álmodni sem lehet – a műemléki gyűjtemények legalább a helyükön és értékükön legyenek kezelhetők.

Ennek a „kezelésnek” a népszerűsítő kiállítások csupán egyik terepét jelentik. Felújításra vár azonban a 2000 körüli évek másik hagyománya is, az anyagközlő nagy katalógusok és publikációk sorozata. A Táncsics utcai aula utolsó nagy gyűjteménytörténeti kiállításának, Szehtlo Ottó bizottsági másodépítész hatalmas hagyatékának bemutatójához (Bakó Zsuzsanna Ildikó, 2008) már nem kapcsolódott a Divald- vagy Könyöki-kötethez hasonló monográfia – a nagyrészt elkészült kézirat a látványos rajzi és fényképezési felvételek katalógusával mindenképpen felve-

dő az új Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ kiadási programjába. Már jó ideje elkészült a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága tíz évének teljes fennmaradt iratanyagát feldolgozó kötet – már említett – kézirata is, az összes dokumentum teljes szövegközlésével: megjelentetése, a hivatalba az iratokkal egykor egyszerre beküldött felmérésekkel illusztrálva, tudósnak és érdeklődőnek egyaránt nagy öröme szolgálhatna. Ehhez szükség van arra, hogy a gyűjteményrészek későbbi szétválasztása miatt egymástól elváló iratok és dokumentumok legalább jegyzékszerűen összekapcsolódjanak. A régi iktatószámok alapján az utóbbi évek erőfeszítéseinek köszönhetően ez részben már rendelkezésre is áll: Kovács Gergely munkája, aki az 1882–1892 közötti iratokat is feldolgozta már. Az első két hivatali évtized – lényegében a mostani tárlat időszaka – anyagai így akár egy sorozat indító kötetei is lehetnének, hiszen az utóbbi időszakban az egész alapjaként már majdnem a teljes irattár revíziója, rendezése, mutatózása, olvasása megtörtént (1984-nél tartanak). Hangsúlyozni kell, ahogy az a mostani kiállításból is kiviláglott: 1919 tájáig a budapesti műemléki gyűjtemények a teljes történeti Magyarország műemlékállományának dokumentációját őrzik. Ennek az anyagnak a megőrzésével, feldolgozásával és nem kis részben a határon túlról érkező szakemberek kiszolgálásával a korábbi műemléki szervezet 1990 tájától jelentős mértékben, az érintettek egyértelműen pozitív értékelését kiérdemelve járult hozzá a Kárpát-medence országainak tudományos együttműködéséhez (a határon túlra került műemlékek értő helyreállítása, e dokumentumok segítségével, nemzeti érdekünk is!).

A gyűjteményi kamarakiállítás a tervek szerint a 2020. szeptemberi megnyitót követően december közepéig tartott volna nyitva. A járványügyi helyzet következtében azonban november 11-én bezárták, a gyűjtemények kutatótermeivel együtt. Az intézmény honlapja szerint a tárlat „a járványügyi helyzet lecsengésével meghosszabbításra kerül a későbbi látogathatóság érdekében”.

LŐVEI PÁL

Erőltetett menet

Muraközy László: A koreai rejtély. Remetéből világpolgár. Akadémiai, Bp., 2020. 270 old., 5580 Ft

A hidegháborús politikai akadályok következtében a magyar közgazdasági szakirodalomnak csak az 1980-as évek közepétől nyílt lehetősége rá, hogy komoly, módszeres elemzésnek vesse alá Dél-Korea gazdasági modernizációját. Hernádi András *A távol-keleti kihívás* című monográfiáját tekinthetjük az „első fecskének”, amelyet csakhamar rajban követtek a tudományos publikációk és szakdolgozatok, többek között Bassa Zoltán, Demeter Orsolya, Kovács Attila, Kvala Ferenc, Marosi Miklós, Mayer László, Neszmélyi György, Simon György, Sipos Sándor, Szűcs Ferenc, Tánzos Adrián és Tóth Timea tollából. A „létező szocializmus” modernizációs modelljének kritikus felülvizsgálata, majd lebontása természetesen megnövelte az érdeklődést Dél-Korea és a térség többi újonnan iparosodott országa (Tajvan, Szingapúr, Thaiföld és Malajzia) látványos fejlődése iránt. Hazai szempontból Dél-Korea nem csupán vonzó kereskedelmi partnernek és tőkeerős befektetőnek (vagy éppen félelmetes piaci vetélytársnak) látszott, hanem potenciális modernizációs példaképnek is. A sajátos dél-koreai gazdaságfejlesztési modell iránti magyar érdeklődést az 1997-es pénzügyi válság sem oltotta ki, hanem éppenséggel további ösztönzést adott a koreai politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok elemzéséhez.

Muraközy László könyve így nem annyira témaválasztásban, mint inkább átfogó és interdiszciplináris jellegében, hosszú távú történelmi perspektívájában, adatgazdagságában, árnyalt szemléletében és elemzési mélységében hoz novumot a hazai közgazdasági és koreanisztikai szakirodalomba. Míg a korábbi hazai monográfiák – Mayer László: *A Koreai Köztársaság (Dél-Korea) gazdasága és gazdaságpolitikája* (JATE Press, Szeged, 1994.) és Neszmélyi György: *A három egykori királyság*

földje (Agroinform, Bp., 2004) – csak rövid áttekintést nyújtottak a Pak Csong Hi-korszak (1961–1979) előtti gazdasági fejlődésről, és elsősorban az agrárszférára, az ipari szektorra, illetve a külkereskedelemre összpontosítottak, Muraközy műve csaknem száz oldalt szentel a gyarmatosítás előtti konfuciusus társadalomnak, a japán uralom (1910–1945) alatti gazdasági átalakulásnak és a Li Szin Man (1948–1960) által szorgalmazott importhelyettesítő iparosításnak, az 1961 utáni korszak kapcsán pedig különösen nagy figyelmet fordít a modernizáció pénzügypolitikai aspektusaira: a bankszektorra, az árfolyampolitikára és az adórendszerre.

A könyv kronologikus sorrendben mutatja be a koreai gazdaság és társadalom fejlődését. Az első rész a Koreai-félsziget első királyságainak kialakulásától a japán gyarmati uralom kezdetéig tartó időszakot, a második a gyarmati korszak gazdaságpolitikáját, a harmadik a második világháború végétől Pak Csong Hi haláláig a dél-koreai fejlesztő állam (*developmental state*) evolúcióját, a negyedik az 1980-as katonai puccstól az 1997-es pénzügyi válságig a dél-koreai gazdaság ellentmondásos átalakulását tekinti át, az ötödik pedig arra keresi a választ, hogyan tudott megbirkózni az immár hivatalosan is fejlett országnak számító Dél-Korea a XXI. század kihívásaival. A szerző e nagyobb tartalmi egységeket alfejezetekre bontotta (részben kronologikus, részben tematikai alapon), egyes kulcsfogalmakat és kulcsszereplőket pedig külön címszavakban mutatott be.

Az ókori, középkori és kora újkori koreai társadalmi és gazdasági viszonyok aprólékos leírása, különösképpen pedig a kínai konfuciusus civilizáció részletes ismertetése kissé ellentmondásosan kapcsolódik az 1961 utáni modernizációs folyamat elemzéséhez. Mivel Muraközy ismételtelen hangsúlyozza, hogy a konfuciusus társadalomfilozófiai hagyományok – például a hierarchikus irányítás legitimitása, a közösségi konszenzus előtérbe helyezése és az oktatás magas társadalmi presztízse – jelentős mértékben megkönnyítet-

ték Pak Csong Hi tekintélyuralmi modernizációs programját, valóban indokolt figyelmet fordítani e hagyományok eredetére. Olykor a szerző talán túl is értékeli a konfuciánus hagyományok hatását. „A konfucianizmus évszázadok óta vak engedelmességre szoktatta a népet, arra, hogy gondolkodás nélkül elfogadja az állam, a felsőbbség rendelkezéseit. A világ legkönnyebben kormányozható társadalma volt a koreai. Mindez »tisztá lapot« jelentett a megszállóknak”, írja az 1910-es japán annexióval kapcsolatban (70. old.). Ez a kép nemigen egyeztethető össze azzal a társadalmi-politikai frongással, amely a Csongon-dinasztia (1392–1910) utolsó évtizedeit jellemezte. A monarchikus állam autoritását több oldalról is támadás érte (1884-ben a reformpárti Kapsin-puccs, 1894-ben a Tonghak-mozgalom, 1895-ben a Kabo-reformok konzervatív ellenzéke, 1898-ban pedig a Függetlenségi Klub részéről), és a japán gyarmati hatóságok éppen azt hangoztatták, hogy az általuk bevezetett modern adminisztráció hatékonyabb ellenőrzést és nagyobb fegyelmet biztosított, mint a korábbi rendszer. (Lásd például a japán fő kormányzóság 1911–12-es beszámolóját, amely többek között kijelenti: a monarchikus adminisztráció idején a foglyok gyakran megszöktek a börtönökből, és egyéb függelemsértéseket követtek el, de a gyarmati hatóságoknak sikerült fokozatosan felszámolniuk az efféle fegyelmezetlenségeket. *Annual Report on Reforms and Progress in Chosen [Korea] [1911–12]*. Compiled by the Government-General of Chosen. Keijo [Seoul], 1912. december, 44. old.)

Másfelől viszont a szerző arra a következtetésre jut, hogy „a középkori viszonyokból a kegyetlen és kíméletlen japán megszállás közel fél évszázada emelte ki” Koreát (256. old.), vagyis – jogosan – elfogadhatóbbnak érzi az úgynevezett „stagnációelméletet” (amelyet először egy japán közgazdász, Tokuzó Fukuda fogalmazott meg a prekoloniális Koreával kapcsolatban, és amelynek később bal- és jobboldali koreai szerzők körében egyaránt akadtak követői) mint a „belső fejlődés”

nacionalista ihletésű elméletét (mely szerint a kapitalizmus csirái már a japán uralom előtt kialakultak a koreai társadalomban). (Lásd Owen Miller: *The idea of stagnation in Korean historiography: from Fukuda Tokuzo to the New Right. Korean Histories*, 2 [2010], 1. szám, 3–12. old.) Ez az interpretáció végső soron erősen relativizálja a konfuciánus örökség jelentőségét, bár Muraközy tartózkodik attól, hogy a kreatív és innovatív gondolkodást gátló konfuciánus hagyományokat tüntesse fel a modernizáció elsődleges szellemi akadályaként (mint azt éppen Pak Csong Hi tette az *Our Nation's Path: Ideology of Social Reconstruction* című művében [Dong-a Publishing Company, Seoul, 1962.]).

Muraközy részletesen dokumentálja, miképpen vetette meg a japán gyarmati gazdaságpolitika az 1945 utáni dél-koreai iparosítás alapjait, egyfelől az infrastruktúra és a termelési bázis erőltetett ütemű megeremlése útján, másfelől pedig inspirációt és mintát kínálva Pak Csong Hi, a mandzsukuói japán hadsereg egykori tisztje számára. A katonai megfontolások által vezérelt 1931–1945 közötti japán gyarmati iparfejlesztés mértéke valóban messze meghaladta a délkelet-ázsiai brit, francia, holland és amerikai gyarmatokon elért iparosítási szintet, különösen a nehéz- és vegyipar terén. Így ebből a szempontból nagyon is indokolt a szerző alábbi megállapítása: „A koreai emberek és történészek érthető érzelmi viszonyulása ellenére a történelemben nem tekinthetünk el az előzményektől. A japán megszállás negyven éve minden kétséget kizáróan jelentős modernizációs periódus volt, amely alapvetően hozzájárult az ország 20. század második felében elért sikereihez.” (92. old.)

A koreai japán gazdaságpolitika teljes körű kiértékeléséhez azonban célszerű lett volna összehasonlítani a koreai viszonyokat a másik japán gyarmat, Tajvan gazdasági fejlődésével is. 1938-ban a Koreában működő gyárak közül 3963 (60%) volt koreai, 2627 (40%) pedig japán tulajdonban, míg Tajvanon a 8010 gyár közül csupán 719-et (9%) birtokoltak japán cégek, a fennmaradó 7291 tajvani

közép- és kisvállalkozók tulajdonában állt. A tajvani tulajdonú ipari vállalkozások főleg a helyi mezőgazdasági termékek feldolgozására szakosodtak, a koreai tulajdonú gyárak viszont inkább az átültetett, mint a hagyományos iparágak kategóriájába tartoztak (lásd Ahn Byong-Jick: *Industrialization in the Colonial Period: A Comparison of Korea and Taiwan*. <https://www.ier.hit-u.ac.jp/COE/Japanese/Newsletter/No.11.english/ahn1.htm>). E történelmi sajátosságok ismeretében könnyebb megérteni, hogy a kis- és középvállalkozók miért nem játszottak olyan jelentős szerepet Dél-Korea exportorientált iparosításában, mint Tajvanban. Sajnos a szerző csak a közigazgatás terén állítja párhuzamba a koreai és tajvani japán intézkedéseket. Ellentétben például Neszmélyi Györggyel (*The Main Challenges and Constraints of the Economic Development of Taiwan. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 3, Ekonomika*, 20 [2018], 4. szám, 150–166. old.), Muraközy kevéssé látja szükségét a dél-koreai és tajvani fejlődés részletes összehasonlító elemzésének, többek között abból kiindulva, hogy Tajvannak „valójában nincs meghatározó történelmi múltja”, míg Korea „folyamatos, több mint egy évezredes államisággal, nemzeti hagyományokkal” rendelkezik (8. old.).

Míg egyes szerzők hajlamosak figyelmen kívül hagyni a Li Szin Man-korszak gazdaságpolitikáját, és teljes egészében Pak Csong Hinak tulajdonítani Dél-Korea modernizációját, Muraközy joggal hangsúlyozza, hogy nemcsak a gyarmati éra, hanem az 1950-es években folytatott autarchikus importhelyettesítő iparosítás is hozzájárult 1961 után a „gazdasági csoda” megalapozásához. Tekintettel arra, hogy az 1961 utáni dél-koreai exportoffenzíva mindenekelőtt a hazai óriásvállalatokra (csebolokra), nem pedig a multinacionális cégekre vagy a hazai kis- és középvállalkozásokra épült (amint az Szingapúrban, illetve Tajvanon történt), különös figyelmet érdemel a szerző alábbi megfigyelése: „1985-ben az ötven legnagyobb vállalkozás közül, amelyek nyilvánvalóan alapve-

tő szerepet játszottak Pak Csong Hi két évtizedes elnöki periódusában, az elnök hatalomra kerülésekor 80 százalék már működött”, ugyanakkor viszont „az ötven legnagyobb csebol közül mindössze három alapítójának a vagyona kötődött a japán megszálláshoz” (141–142. old.). Más szóval, Pak Csong Hi lényegében a Li Szin Man-érából „örökölte meg” a csebolok többségét.

Muraközy árnyalt és objektív szemlélete a Pak Csong Hi-korszak elemzésében is megmutatkozik. Egyfelől számos példával demonstrálja, milyen döntő szerepet játszott Dél-Korea modernizálódásában a bankhitelek elosztását kemény kézzel irányító fejlesztő állam (vagyis az elnöki diktatúra), s bebizonyítja, hogy a „gazdasági csodát” korántsem tulajdoníthatjuk a piaci törvények szabad érvényesülésének. Másfelől viszont óvakodik attól, hogy abszolutizálja a fejlesztő állam téziséit vagy éppen idealizálja Pak Csong Hi vezetés stílusát: „Inkább csak mítosz, hogy a koreai csoda a professzionális, weberi típusú bürokrácia tudatos stratégiája, mesterműve lett volna. [...] A mesterterv-teória ellen szól, hogy maga az állami intézményrendszer és politika is folyamatosan változott”, az út pedig „nem volt előre kikövezve. Kísérletek és tévedések szegélyezték, amiből viszont sokat tanult a vezető elit.” (123. old.)

Muraközy gondot fordít rá, hogy Pak Csong Hi gazdaságpolitikáját ne csupán a hazai kereteken belül vizsgálja, hanem nemzetközi kontextusba helyezze. Kellő figyelmet szentel a gazdasági támogatásnak, amelyben az Egyesült Államok és Japán részesítette Dél-Koreát, de arról is beszámol, hogy az amerikai diplomaták és gazdasági szakértők korántsem voltak mindig elégedettek a katonai rendszer gazdasági intézkedéseivel. Ellentétben azokkal a szakmunkákkal, amelyek egyoldalúan a dél-koreai modernizáció sikereire helyezték a hangsúlyt, Muraközy részletesen bemutatja a dél-koreai modell árnyoldalait is, sőt azt is meggyőzően demonstrálja, hogy ezek a problémák szervesen következtek éppen azokból a gazdaságfejlesztési módszerekből, amelyek a sokat emlegetett sikereket

lehetővé tették. „Az elégtelen banki szabályozás nem pusztán az ismeretek hiánya miatt maradt meg, hanem mert a koreai modell szerves része volt”, írja az 1997-es pénzügyi válság mélyebb okait vizsgálva. „A pénzügyi rendszer évtizedekig a kormányok egyik legfontosabb eszközeként funkcionált. Korábban, alacsonyabb fejlettségi szinten, más világgazdasági körülmények között, a jóval zártabb koreai gazdaságban jól szolgálta a fejlesztő állam céljait. A kilencvenes években a felkészületlen és állami védőburokhoz szokott pénzügyi rendszer azonban bekerült a kívülről is ösztönzött pénzügyi liberalizáció körülményei közé, ami a válságban robbanáshoz vezetett.” (207. old.). Mi több, a szerző azt is részletesen dokumentálja, hogy a Pak Csong Hi modernizációs modelljének korlátai már az 1970-es évek végén megmutatkoztak, így a Cson Tuhvan vezette új katonai rezsim (1980–1987) szükségesnek látta, hogy lépéseket tegyen az állami dirigizmus enyhítésére.

Ugyanakkor viszont Muraközy tartózkodik attól, hogy a neoliberális és monetarizmus perspektívájából nézve gyakoroljon kritikát a dél-koreai modell dirigizmusa felett. Véleménye szerint az 1997-es dél-koreai válság nem feltétlenül igazolta a Nemzetközi Valutaalap által rutinszerűen előírt megszorító intézkedések helyességét. Épp ellenkezőleg, a Valutaalap válságkezelési módszerei bizonyos szempontból még el is mélyítették a válságot: „Az anticiklikus válságkezelés helyett költségvetési megszorításokat sürgettek, hogy a költségvetés többletet érjen el. A kamatlábak emelését javasolták, hogy ezzel segítsék élnékíteni a lecsökkent külföldi tőkebeáramlást, de ez likviditási válsághoz vezetett.” (221. old.)

A könyv utolsó szakaszában a szerző a dél-koreai gazdaság és társadalom jelenlegi helyzetét mutatja be, ezúttal is kellő figyelmet szentelve mind a pozitívumoknak (pl. a pénzügyi rendszer 1997 utáni megújulásának), mind a negatívumoknak (pl. a csebolok változatlan túlsúlyának és az idősebb generációk elszegényedésének). Lényegében optimista módon nyilatkozik az ország jövőbeli

fejlődésének perspektíváit illetően, de felveti annak lehetőségét is, hogy Dél-Korea szintén belekerülhet abba a zsákutcába, amelyben Japán találta magát az 1990-es években. Mivel Muraközy már könyve előszavában nyomatékosan hangsúlyozta a kelet-ázsiai és európai kulturális hagyományok nagyfokú különbségeit, a maga részéről nem törekszik arra, hogy Dél-Korea evolúcióját potenciális mintaként állítsa a posztkommunista Kelet-Európa elé, hanem a helyi sajátosságok és hagyományok döntő szerepét emeli ki: „Saját sok évtizedes múltunkon, árnyékunkon mindig nagyon nehéz túllépni. Az ország történelmét áttekintve ez Korea esetében különösen nehéz lesz.” (253. old.)

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Muraközy monográfiáját közgazdászok, történészek és koreanisták egyaránt nagy haszonnal forgathatják, és különösképpen alkalmas arra, hogy egyetemi tankönyvként használják. Nem csupán empirikus tényfelsorolásában, hanem elméleti háttérű elemzésében is értékes mű, bár a szakmai olvasóközönség szempontjából kissé hátrányosnak tekinthető, hogy a szerző csak esetenként utal az egyes témákkal kapcsolatos tudományos vitákra, a különböző interpretációk létezésére, és nézeteit nem veti össze a Dél-Korea fejlődését korábban vizsgáló magyar és külföldi szakértőkével.